

BOŻENA ZOJA ZILBOROWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2850-6308>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

TRZY ROSJE. ROZWAŻANIA W KONTEKŚCIE LEKTURY *OSTATNIEJ WOJNY PUTINA* GRZEGORZA PRZEBINDY

THREE RUSSIAS. CONSIDERATIONS ON THE MARGIN OF *OSTATNIA WOJNA PUTINA (PUTIN'S LAST WAR)*

BY GRZEGORZ PRZEBINDA

The main thesis of the article assumes that it is incorrect to talk about Russia as a mental and moral monolith, a uniform mass of people unanimously supporting Putin's regime and the war in Ukraine. On the contrary, there are at least three Russias: the first pro-Putin, the second dissent (mainly in exile), and the third silent. The article's author uses the diary of the first year of war by Grzegorz Przebinda (*Ostatnia wojna Putina*) as a permanent reference point.

Keywords: war, Z-Russia, diary, silence, dissent

Inspiracją do napisania niniejszego tekstu był dziennik pierwszego roku wojny krakowskiego historyka idei, filologa i tłumacza¹ Grzegorza Przebindy, wydany w wydawnictwie Znak pod koniec 2023 roku pod tytułem *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją* (dalej również jako *Dziennik*). To książka niezwykle pod wieloma względami: aktualna, śmiała, bogata w treści i sensy, po ludzku piękna. Nie zawaham się nazwać autora wytrawnym kronikarzem, kustoszem pamięci, gdyż świadectwo, jakie wystawił dziejącej się na naszych oczach tragicznej historii i jej ofiarom, skierowane jest nie tylko do współczesnych, z całą pewnością docenią je także nasi potomni. Nieprzypadkowo dziennik otwiera ten, a nie inny cytat ze sztuki Jewgienija Szwarca *Smok* (Дракон, 1944):

Pięć lat marszu stąd, w Czarnych Górach, kryje się ogromna pieczara. A w pieczarze onej leży spisana do połowy księga. Nikt jej nie tyka, ale każdego dnia do

¹ A także wytrawnego maratończyka. Zob. Grzegorz Przebinda, <https://przebindapisze.pl/> (02.11.2024).

tego, co wcześniej spisano, przybywa stronica po stronicy. A kto pisze? Świat! Góry, trawy, kamienie, drzewa i rzeki widzą to, co ludzie wyczyniają. Wiedzą one o wszelkich zbrodniach przestępców, o wszystkich nieszczęściach ludzi cierpiących bez winy. Z gałązki na gałązkę, z kropli na kroplę, z obłoku na obłok dochodzą do pieczary w Czarnych Górach ludzkie skargi i księga się rozrasta. A gdyby w świecie księgi tej nie było, drzewa powysychałyby z tęsknoty i smutku, woda stałaby się gorzka.

Obok warstwy faktograficznej, na którą składają się opisy bieżących wydarzeń, komentarze mediów (polskich, ukraińskich i rosyjskich), a także skrupulatna dokumentacja rosyjskich zbrodni wojennych, mamy również interesującą warstwę wspomnieniową (liczne podróże po Ukrainie, Rosji i towarzyszące im bliskie spotkania z wybitnymi postaciami sztuki i kultury), historyczno-ideową (putinowska Rosja jako kontynuatorka tradycji carskiej i sowieckiej) oraz, szczególnie mi bliską, etyczną (dbałość autora o personalizację zarówno dobra, jak i zła; sprzeciw wobec pokusy rutynizacji wojny, wpisywania jej w porządek codzienności). Bezsprzecznym atutem *Dziennika* jest próba zachowania krytycznego dystansu jego autora do dziejącej się historii, co na początkowym etapie, tuż po rosyjskiej agresji, kiedy emocje brały górę, było zadaniem nad wyraz trudnym. Ten dystans — jak zauważa Grzegorz Jankowicz — nie tylko studził i wyważał początkowe wzburzenie, pomagał też w przygotowywaniu strategii na dany moment i na dzień jutrzejszy².

Podobnie jak autor *Ostatniej wojny Putina* uważam, że dalece nieuzasadnione jest mówienie o Rosji jako monolicie kulturowo-duchowym, dlatego też w niniejszym artykule mowa będzie o trzech Rosjach:

„Rosji pierwszej” z Putinem i jego akolitami, jak i — świadomie równolegle — przeciwnej temu wszystkiemu — „Rosji drugiej”. „Rosja trzecia” — ten nieszczęsnny „nieskażony naród” — jest nadal [...] jeszcze Sfinksem, ale wiemy z doświadczenia, że ów „niemy Sfinks” potrafił już nieraz w historii znacząco nie tylko przemówić, zmieniając poglądy i sympatie o 180 stopni. Na razie jednak większość tego uśpionego „nieskażonego narodu” świecie wierzy, że od 24 lutego 2022 roku Rosja z Putinem na czele prowadzi sprawiedliwą specjalną operacją wojсковą w Ukrainie — przeciwko tamtejszym „neonazistom” (s. 40)³.

² Zob. Grzegorz Przebinda — *Ostatnia wojna Putina* [spotkanie autorskie], 25.01.2024, UJ Kraków, <https://www.youtube.com/watch?v=c5wv1FQVxck> (02.11.2024).

³ Wszystkie cytaty z *Dziennika* pochodzą z wydania: G. Przebinda, *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2023, i będą opatrywane numerem strony podanym w nawiasie. Wszystkie tłumaczenia, mające

Z-ROSJA

Nadanie twarzy katom i wszelkiej maści złoczyńcom ma dla Przebin-dy znaczenie doniosłe. Autor doskonale rozumie kuriozalny charakter rosyjskiego dyskursu memorialnego⁴, w którym ofiary wprawdzie coraz częściej odzyskują swe indywidualne oblicza, jednakże postacie katów wciąż pomija się całkowitym milczeniem, albo, co równie, a może nawet straszniejsze, gloryfikuje. W Rosji jako jeden z pierwszych otwarcie podejmuje ten temat pisarz Siergiej Lebiediew w swojej debiutanckiej powieści *Granica zapomnienia* (*Предел забвения*, 2011)⁵:

[...] ci wszyscy byli poplecznicy, wszyscy ci ludzie, którzy bezpośrednio brali udział w represjach, zniknęli. Rozpłynęli się w masie takich samych nieokreślonych starców o tajemniczej przeszłości. Kiedy mówimy „oficer SS”, z książek i filmów natychmiast wyłania się pewien całościowy, konkretny portret. Kiedy mówimy „oficer NKWD”, to niczego poza mundurem nie jesteśmy w stanie sobie wyobrazić. To postacie bez twarzy, które zniknęły, ukryły się. Musiałem napisać książkę, która wydobyłaby tę figurę z mroku zapomnienia i wprowadziła w obieg kultury, gdzie żyją język, sztuka, sumienie i pamięć społeczeństwa⁶.

O widmowości rosyjskich katów pisze również Wiktor Jerofiejew:

W rzeczywistości stali się oni katami, „których nie było”. Jak gdyby człowieka, ich ofiary, rozstrzeliwała sama pustka. [...] Odwieczna historia — mobilizacja narodu w imię wierności carowi i ojczyźnie, która od czasów „zdobycia Krymu” nabrała szczególnej bezwzględności, wymaga, aby ofiary terroru państwowego traktować jako mniej znaczące niż ich kaci. Katów należy trzymać w tajemnicy, bo są częścią państwa, ofiary to tylko uschnięta gałąź⁷.

odnośnik z numerem strony z powyższego wydania, o ile nie zaznaczono inaczej, przytaczam za autorem.

⁴ Zob. A. Эткинд, *Кривое горе. Память о непогребенных*, przeł. В. Макаров, Новое Литературное Обозрение, Москва 2016.

⁵ Por. B. Z. Zilborowicz, *Жест палача, или тело клейменное историей* („Предел забвения” Сергея Лебедева), „Преглąd Rusycystyczny” 2022, nr 4, s. 114–133.

⁶ С. Лебедев, *Писатель Сергей Лебедев об ответственности за прошлое и современной России*, rozm. przepr. X. Хацаиа, <https://sova.news/2019/06/26/pisatel-sergej-lebedev-ob-otvetstvennosti-za-proshloe-i-sovremennoj-rossii/> (20.12.2024). O ile nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia moje — B. Z. Z.

⁷ В. Ерофеев, *Зачем нужно знать имена палачей*, „Deutsche Welle” 25.11.2016, <https://www.dw.com/ru/виктор-ерофеев-зачем-нужно-знать-имена-палачей-большого-террора/a-36519936> (20.12.2024).

W książce *My. Kronika upadku* (Мы. Дневник падения, 2024) — rejestrze wydarzeń od 11 maja 2012 do 28 czerwca 2023 roku — której tytuł może nawiązywać do Zamiatinowskiej antyutopii *My* (Мы, 1920), Dmitrij Głuchowski przyznaje:

Dla mnie ta wojna była nie tyle zaskoczeniem, ile prawdziwym szokiem. W swoich powieściach z zapalem kreśliłem apokaliptyczne scenariusze, ale w rzeczywistości nie mogłem uwierzyć, że w XXI wieku jest możliwe takie potworne barbarzyństwo, takie bezmyślne okrucieństwo, taka łatwowierność zwykłych ludzi w obliczu tak bezczelnych łgarstw propagandy. A jednak wojna wybuchła i toczy się już drugi rok. I wywołała ją Rosja, moja ojczyzna⁸.

Rzeczywistość, w której materializują się antyutopie, wymaga aktualizacji przytaczanych wcześniej postulatów: „Najważniejsze, by tym razem nie zapomnieć imion oprawców. Bo w naszym kraju pojednania narodowe nie wiedzieć czemu zawsze działa na ich korzyść⁹.

Sprzeciwiając się patologicznej skłonności Rosji do tabuizowania lub heroizacji katów, Przebinda w swojej książce konsekwentnie dąży do tego, by złoczyńcy nie stali się abstrakcyjnymi figurami, gdyż anonimowość pociąga za sobą brak odpowiedzialności. Ich lista jest długa, poczynawszy od najmroczniejszych postaci, nosicieli zła absolutnego, jakimi są Władimir Putin i patriarcha Cyryl, po ich wierne służby. A jako że *Ostatnia wojna Putina* to rozprawa filologa, sięga on do rosyjskiej literatury klasycznej — zwłaszcza do Fiodora Dostojewskiego — gdzie znajduje kreacje adekwatnie charakteryzujące dzisiejszych antybohaterów. Tak więc zarówno prezydent Spec-Federacji Rosyjskiej (błyskotliwe określenie Przebindy), jak i patriarcha, zostają przyrównani do Wielkiego Inkwizytora (*Bracia Karamazow*, 1879–1880) z jego mesjanistycznymi urojeniami (zob. s. 108–109; 394). Putina, głoszącego opinię „o słowiańskim pochodzeniu Ruryka i orędowaniem na rzecz antynormańskiej teorii” diarysta demaskuje jako Smierdiakowa (*Bracia Karamazow*) — „śmiertelnie niebezpiecznego dyletanta, przechodzącego od fałszywej, cudzej idei aż do zbrodni oj-cobójstwa” (s. 123). Cyryl zaś na podobieństwo Szatowa (*Biesy*, 1872) jawi się wyznawcą rosyjskiego Boga narodowego. W tym kontekście diarysta słusznie przypomina, że „tak jak ‘świat bez Boga’ wykreował na Wschodzie piekło Kołymy, tak ów ‘bóg narodowy’ doprowadził [...] do Holokaustu, do pieców Auschwitz, do Dachau i Treblinki” (s. 596).

⁸ D. Glukhovskiy, *My. Kronika upadku*, przeł. P. Podmiotko, Insignis, Kraków 2024, s. 10.

⁹ Tamże, s. 172.

Obaj złoćnicy ujawniają ponadto cechy antychrystowe. Widok „rozmodlonego” na Łuźnikach Putina — pisze Przebinda — przywodzi na myśl fresk *Kazanie Antychrysta* (1501–1504) z katedry Orvieto w Umbrii, pędzla Luki Signorellego i *Krótką opowieść o Antychryście* (*Краткая повесть об Антхристе*, 1899) Władimira Sołowjowa. Podobnie jak Czesław Miłosz, który zestawiał ze sobą oba teksty kultury w kontekście jemu współczesnym¹⁰, autor *Dziennika* także w dzisiejszej rzeczywistości dostrzega „tożsamość praktyki politycznej” i „pseudoreligijnej”:

Oto bowiem Antychryst jawi się u Signorellego jako ikoniczny Chrystus i dopiero z bliska widać szepczącego mu coś do ucha szatana. U Sołowjowa — a teraz jeszcze bardziej jaskrawo na Łuźnikach w Moskwie w osobie Putina — mamy właśnie to samo. Ponadczasowego Lucypera w habitie franciszkanina, w myśl niezmienniej niestety aż do dziś zasady — *diabolus est deus inversus* (s. 84).

Meandrując po świecie Dostojewskiego autor *Dziennika* nie mógł nie wspomnieć i o Putinie jako „człowieku z podziemia” (s. 7). Tu, na marginesie rozważań Przebindy, warto zauważyć, że dostojewszczyzna, biesowstwo i obraz „człowieka z podziemia” (*Notatki z podziemia*, 1864) zaczynają koczować (i koczują po dziś) w rosyjskiej publicystyce XXI wieku w szczególnym momencie¹¹. Można z dużym prawdopodobieństwem założyć, że *triggerami* stają się wybory prezydenckie wiosną 2012 roku i poprzedzające je wybory parlamentarne w grudniu 2011¹², i jedno i drugie uważane przez opozycję za sfałszowane. Zainicjowały one wiele brutalnie tłumionych masowych protestów¹³, ale też coraz wyraźniej zaczęła się wówczas rysować, już od jakiegoś czasu zacieśniająca się wokół obywateli putinowska pętla¹⁴. Jak pod-

¹⁰ Zob. Cz. Miłosz, *Science fiction i przyjście Antychrysta*, „Kultura” 1970, nr 12, s. 5–17.

¹¹ Osobnym tematem jest publicystyka ukraińska, zob. np.: I. Гарін, *С приходом Путіна к власті бєсовщина в РФ окрепла, размножилась, расплодилась и расползлась*, New Voice 9.12.2015, <https://nv.ua/ukr/opinion/jakoju-suchasna-rosija-uvijde-v-istoriju-84943.html> (01.11.2024).

¹² Oczywiście nie znaczy to, że takie asocjacje (dostojewszczyzna i Rosja Putina) nie pojawiały się wcześniej.

¹³ Dynamikę tego okresu dobrze oddaje wspomniana wcześniej książka Głuchowskiego *My. Kronika upadku*.

¹⁴ W aktualnym po dziś dzień, powyborczym artykule *Силовархия*, jego autor, pisząc o drodze rozwoju putinowskiej Rosji, porównuje Putina do generała i prezydenta Chung-Hee Parka, pod którego rządami (1963–1979) Korea Południowa ewoluowała od ekonomicznego rozkwitu do dyktatury: „Obaj [...] doszli do władzy po okresie politycznego chaosu i zapoczątkowali ‘erę stabilizacji i dobrobytu’. Obaj rozszerzyli swoje uprawnienia, sprowadzili ustawodawstwo do istniejącego tylko na papierze i zamienili wybory w procedurę dekoracyjną. Obaj upolitycznili

sumowuje wyniki wyborów w 2012 roku publicysta (a wcześniej działacz polityczny) Jurij Biełow: „Podziemny człowiek” Dostojewskiego z jego niehumanistycznym egoizmem wyszedł z podziemia [...]”¹⁵. Jest to również moment, kiedy urzeczywistniają się słowa autora *Biesów*, który w 1875 roku zapisuje: „Podziemny człowiek to najważniejszy człowiek w rosyjskim świecie”¹⁶. Jak zauważa Nina Budanowa:

Pisarz jakby przestrzega, że „podziemny człowiek” [...] może stać się straszną siłą antyspołeczną, biorąc pod uwagę jego nadmierne indywidualistyczne roszczenia, pragnienie nieograniczonej samoafirmacji i chwiejne kryteria moralne¹⁷.

We współczesnej rosyjskiej publicystyce to ogromny temat, w którym istotę „człowieka z podziemia” uosabia sam Putin, jego zwolennicy i ci, którzy biernie poddają się putinizmowi, aż wreszcie cała Rosja¹⁸.

egzekwowanie prawa i zdecydowanie rozprawiali się z dysydentami”. Oba reżimy autor określa jako „siłowarchia” — od słów „oligarch” i „siłowik” (przedstawiciel szeroko pojętych struktur siłowych: wojsko, policja, służby specjalne, itp.) — definiując je za Danielem Treismanem (i jego proroczym artykułem z 2007 roku): „państwo, w którym weterani służb specjalnych lub armii kontrolują politykę i wielki biznes”, który słusznie zauważa, że „pokusa stosowania metod siłowych sprzyja rozwojowi autorytaryzmu”. Б. Уитмор, *Силовархия: вариант Путина*, „Радио Свобода” 17.04.2012, <https://www.svoboda.org/a/24551238.html> (12.12.2024); D. Treisman, *Putin's Silovarchs*, „Orbis” 2007, nr 1, s. 141–153.

¹⁵ Ю. Белов, *Страна проиграла с избранием Путина президентом, но наша борьба продолжается*, 23.03.2012, https://kprf.ru/party_live/104325.html (03.11.2024).

¹⁶ Ф. М. Достоевский, *Полное собрание сочинений в 30 т.*, ред. В. Г. Базанов, т. 16. *Подросток. Рукописные редакции*, Издательство „Наука”, Ленинград 1976, s. 407.

¹⁷ Н. Ф. Буданова, „Подпольный человек” в ряду „лишних людей”, „Русская литература” 1976, nr 3, s. 114.

¹⁸ Zob. np.: М. Эпштейн, *От совка к бобку. 2014-й год в предсказании Достоевского*, „Новая газета” 2014, nr 137, s. 12–13; С. Медведев, *Русский resentment*, „Отечественные записки” 2014, nr 6, <https://strana-oz.ru/2014/6/russkiy-resentiment> (12.11.2024); Д. Быков, *Портретная галерея Дмитрия Быкова. Федор Достоевский*, „Дилетант. Исторический журнал для всех” 2015, nr 1, s. 88–92; С. Медведев, *Коллективная вина* [w rozmowie brali udział: В. Гефтер, Ю. Пивоваров, В. Ерофеев], „Радио Свобода” 09.09.2015, <https://www.svoboda.org/a/27235890.html> (12.11.2024); С. Медведев, „Путин — это герой Достоевского, подпольный человек”. Как и почему изменилась психология главы России, rozm. przepr. А. Немзер, „Дождь” 25.10.2018, https://tvrain.tv/teleshov/politika_prjamaja_linija/pochemu_izmenilas_psihologija_glavy_rossii-473949/ (10.11.2024); М. Эпштейн, *В России думают о России*, „Новая газета” 2019, nr 11, s. 16–17; С. Медведев, *Мест подпольного человека. Сергей Медведев — о хотенье Путина*, „Радио Свобода” 01.04.2022, <https://www.svoboda.org/a/mestj-podpoljnogo-cheloveka-sergey-medvedev-o-hotenji->

Innym utworem Dostojewskiego — niewzmiankowanym wprowadzie przez polskiego rusycystę, a który, odczytywany współcześnie, trafnie charakteryzuje kondycję dzisiejszej Rosji — jest opowiadanie *Bobok* (Бобок, 1873). Tytułowy „bobok” to dźwięk, jaki wydobywa się z mogił niedawno pochowanych zmarłych (reprezentantów różnych warstw rosyjskiego społeczeństwa). Wszystkim im darowany jest czas na refleksję i rozliczenie z życiem. Dar ów zostaje jednak zaprzepaszczone, gdyż ci decydują się, by potraktować ostatnie świadome chwile jako „moment całkowitego wyzwolenia od wszelkich więzów moralnych”¹⁹. Tytułowe słowo oddaje zatem stan moralnej degrengolady, która w tekście, w sposób dosłowny, zostaje wyrażona poprzez odór rozkładających się ciał²⁰. Bobok, jak odkrywa narrator, to: „Rozpusta w takim miejscu, rozkład ostatniej nadziei, rozpusta wśród zwiędłych, gnijących trupów – i to w ostatnich przeblaskach świadomości!”²¹. Zdaniem Michaiła Epsztejna „bobok”, „bardzo ważne dla współczesnej Rosji słowo”, to:

Pękająca bańka ostatniego tchnienia historycznego organizmu, który kona. [...] odgłos ostatniego bezwstydu, wojującej antymoralności, gdy wszystko jest już dozwolone, bo śmierć wszystko anuluje. [...] to znak głośniego zniknięcia, gromkie przedśmiertne westchnienie²².

Idea przewodnia *Boboka* nieuchronnie przywodzi też na myśl dobrze znany literaturze motyw „uczty w czas dżumy”, adekwatnie, jak się zdaje, obrazujący stan „umysłu” dzisiejszej Rosji:

putina/31776038.html (10.11.2024); А. Эткинд, „Ему стало скучно”. Александр Эткинд о том, как Путин запустил механизм самоуничтожения, rozm. przepr. С. Медведев, „Радио Свобода” 04.09.2022, <https://www.svoboda.org/a/emu-stalo-skuchno-aleksandr-etkind-o-mehanizme-samorazrusheniya-putina/32017147.html> (10.11.2024); С. Медведев, „Страна существует в режиме упорного самоистребления”, rozm. przepr. И. Тумакова, „Эхо России. Общественно-политический журнал” 19.05.2023, <https://ehorussia.com/new/node/28684> (09.11.2024); С. Медведев, „Вызов Путина — это вызов Гитлера. Речь о судьбе Западной цивилизации”, ТВ2 „Очевидцы 24/02/2022” 18.03.2024, <https://ochevidcy.com/sergej-medvedev-vyzov-putina-eto-vyzov-gitlera-rech-o-sudbe-zapadnoj-civilizaczii/> (09.11.2024).

¹⁹ М. Эпштейн, *Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса*, Franc-Tireur, USA 2023, s. 26.

²⁰ Por. F. Dostojewski, *Bobek*, przeł. M. Leśniewska, w: *Opowieści niesamowite. (2). Literatura rosyjska*, wybór, oprac. i wstęp R. Śliwowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2019, s. 243.

²¹ Tamże, s. 247.

²² М. Эпштейн, *От совка к бобку...*, s. 13; por. tegoż, *Русский антимир...*, s. 27.

Przed Dżumą jak przed plagą zimy
Na cztery spusty się zamknijmy,
Niech pełna czara krąży wkoło,
Utońmy w pijanym bezrozumie
I pijatyką na wesoło
Oddajmy cześć i chwałę Dżumie²³.

Rozciągający się wokół odór rozkładających się trupów nie przeszkadza oddawaniu się bachanaliom: począwszy od parad wojskowych Putina po nagą imprezę Nastii Iwlejewej²⁴.

W *Ostatniej wojnie Putina* trafnych charakterystyk dla opisu *Putinowskiego świata na opak* (tytuł rozdziału pierwszego, wprowadzającego do właściwego tekstu) dostarcza również Michaił Bułhakow, ulubiony pisarz Przebindy. Już w pierwszym zdaniu *Dziennika* czytamy, że Putin to również „prototypowy tchórz” (s. 7). Maniakalny strach prezydenta Federacji Rosyjskiej i ukrywanie się po bunkrach w pierwszych miesiącach wojny mogą budzić skojarzenia z bojaźliwą postawą Piłata z *Mistrza i Małgorzaty* (*Macmep u Mapzapuma*, 1928–1940). Z jedną różnicą, w przeciwieństwie do Putina „Piłat, przechodzący u Bułhakowa wielką moralną przemianę, potrafił dokonać aktu skruchy i nawrócenia” (s. 13). Na kartach *Dziennika* zarzut tchórzostwa pojawia się niejednokrotnie, gdyż jak podkreśla Przebinda słowami Piłata (a właściwie Bułhakowa): „[...] tchórzostwo rzeczywiście jest jedną z najstraszniejszych ludzkich słabości. Tak powiedział Jezua Ha-Nocri. O nie, filozofie, tu się mylisz — tchórzostwo to słabość najstraszniejsza”²⁵. Ta „słabość” prezydenta Spec-Federacji — szczególnie widoczna podczas pandemii — nie umknęła oczywiście i samym Rosjanom, stał się on nie tylko bohaterem memów, ale i zyskał nowy przydomek: „O ile wcześniej Putina kreowano na symbol seksu i samca alfa, który jeździ konno, ściga się samochodem, lata

²³ A. Puszkina, *Z „Uczty podczas dżumy”*, przeł. J. Tuwim, w: J. Tuwim, *Z rosyjskiego*, oprac. S. Pollak, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1954, s. 226.

²⁴ Głośna impreza z udziałem rosyjskich gwiazd i celebrytów z nocy 20 na 21 grudnia 2023 roku — organizowana przez znaną prezenterkę telewizyjną Nastię Iwlejewą w modnym moskiewskim klubie „Mutabor” — której *clue* był *dress code*: „almost naked” („prawie nago”). Por. np. Л. Борисенко, *Парад извинений*, „Новая газета Европа” 26.12.2023, <https://novayagazeta.eu/articles/2023/12/26/filipp-kirkorov-ksenii-sobchak-i-lolita-izvinilis-za-uchastie-v-pochti-goloi-vecherinke-nasti-ivleevoy> (13.12.2024); A. Bryc, *Skandal obyczajowy z rosyjskimi celebrytami w roli głównej. Nie z Kremlu takie zabawy*, „Polityka” 27.12.2023, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2240129,1,skandal-obyczajowy-z-rosyjskimi-celebrytami-w-roli-glownej-nie-z-kremlu-takie-zabawy.read> (13.12.2024).

²⁵ M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. L. A. Przebinda, G. Przebinda, I. Przebinda, Wydawnictwo Znak, Kraków 2022, s. 361.

na lotni, nurkuje na dno morza po amfory, to teraz mocno do niego przylgnęło przezwisko *bunkrowy dziad* [...]”²⁶.

Innym utworem Bułhakowa, również inspirującym do aktualizujących odniesień, jest *Psie serce* (*Собачье сердце*, 1925), ostra satyra na ówczesny bolszewizm. Przez analogię do przerażającego lumpa, człekopsa Szarikowa — rezultat skrzyżowania bandyty z psem Szarikiem — Putin i jego poplecznicy zostali obdarzeni przydomkiem „szarikowcy” (zob. s. 431). Światopogląd „szarikowca”, zauważa Przebinda, celnie oddaje przymiotnik „sukinsynologiczny”. Autor określenia, Gustaw Herling-Grudziński, wyjaśnia:

[...] psi chuligan z pretensjami do inteligencji, postrach domowników, rozpijaczony chamuś i donosiciel, „polityk komunistyczny” z gębą pełną frazesów o „proletariacie” i „społeczeństwie bezklasowym”, „cytozwierz” wyszczekujący od czasu do czasu złote myśli ojców marksizmu, a w końcu miejski hycel [...] nikt tak jak Bułgakow nie utrafił w niewrażliwy punkt porewolucyjnej sukinsynologii, wkładając — niby szydercze berło — w łapy człekopsa hyclowskie lasso...²⁷.

Jak komentuje diarysta w *Ostatniej wojnie Putina*:

Gdy zatem dzisiaj bliscy mi Rosjanie — z Wiktorem Szenderowiczem, Nikołajem Swanidze i Jewgienijem Rojzmanem na czele — używają w stosunku do Putina *et consortes* zbiorowej nazwy „szarikowcy”, to właśnie tę sukinsynologię stosowaną mają oni bezsprzecznie na myśli (s. 431).

Konsekwentnie realizując zamysł personalizacji zła Przebinda tworzy pokaźną listę wiecznej hańby; rozczarowuje fakt, jak wiele osobistości świata nauki wyraziło akceptację zbrojnej napaści Rosji na Ukrainę. Są na niej, m.in.: Wiktor Sadowniczy — przewodniczący Rosyjskiego Związku Rektorów i jednocześnie rektor moskiewskiego MGU im. Łomonosowa; Nikołaj Kropaczew — rektor Uniwersytetu w Sankt Petersburgu; Wiktor Koksarow — rektor Uralskiego Federalnego Uniwersytetu im. Pierwszego Prezydenta Rosji B.N. Jelcyna; Jefim Piwowar — prezydent Rosyjskiego Państwowego Humanistycznego Uniwersytetu (RGGU) w Moskwie (s. 17).

Z oczywistych względów wiele uwagi poświęcił Przebinda Z-literaturze, gdzie prym wiodą dwie mroczne figury (właściwie trzy, do czego przyjdzie mi wrócić): Zachar Prilepin i Aleksander Prochanow.

²⁶ Е. Я. Шмелева, *Русский ковидный. Новые языковые явления глобальной пандемии*, „Russian Language Journal” 2021, nr 2, s. 328.

²⁷ G. Herling-Grudziński, *Człekopies czyli sukinsynologia*, „Kultura” 1968, nr 1–2, s. 194.

Ten pierwszy jeszcze w maju 2010 roku sygnował — wraz z Borisem Niemcowem, Lwem Ponomariowem, Władimirem Ryżkowem, Ilją Jaszynem, Wiktoorem Szenderowiczem — list „Putin musi odejść”, by po aneksji Krymu, ujawniając diametralnie odmienne oblicze (a może jednak odsłaniając prawdziwe), przejść z opozycji na pozycje putinowsko-antyukraińskie²⁸. Niegdyś obiecujący literat, autor m.in. bardzo dobrze przyjętej powieści *Klasztor* (*Обитель*, 2014), opowiadającej o zekach na Sołowkach, dziś jeden z „najbardziej pracowitych antyukraińskich opolczeńców literatury rosyjskiej” (s. 376). W *Dzienniku* przedstawiony jako „czujny” Zacharka, ową „czujność” przejawia od początku „specoperacji” m.in. jako inicjator roboczej Grupy ds. Zbadania Antyrosyjskiej Działalności w sferze kultury (GRAD). Do niechlubnych rezultatów jej działalności należy „lista proskrypcyjna, zawierająca 142 osoby, które pracują w ważnych kulturalnych instytucjach, ale nie popierają głośno ‘denazyfikacji Ukrainy’” (s. 253). Prilepin, przedstawiciel „patriotyzmu zoologicznego” — jak niezwykle trafnie (posłużywszy się terminologią Władimira Sołowjowa) ujął to Przebinda (s. 538) — obecnie działa gorliwie na chwałę obywatelskiego donosicielstwa; demaskuje „zdrajców Rosji”, czyli tych, którzy nie są godni „zaszczytnego” miana człowieka rosyjskiego. Do grona takich niegodziwców zalicza on m.in. Dmitrija Bykowa czy Lizę Monietoczkę — „wyrodną piosenkareczkę”²⁹, która ‘długo jadła nasz chleb’, a teraz wykrzykuje na koncertach w krajach nadbałtyckich ‘nacionalistyczne hasła’” (s. 538); chodzi o opozycyjne: „Слава Украине”, „Россия будет свободной” i „Жыве Беларусь” (Niech żyje Ukraina, Rosja będzie wolna, Niech żyje Białoruś)³⁰.

²⁸ Tadeusz Klimowicz promuje (swoją prywatną) teorię, według której „[...] każdy, nawet najbardziej liberalny spośród liberalnych Rosjan w pewnym momencie natrafia na mur, którego nie przebije. Każdy ma swój Krym”. Dalej wyjaśnia: „Dlatego zawsze pewne tematy w moich petersburskich rozmowach pomijaliśmy — ku zadowoleniu obu stron — tabuistycznym milczeniem. Dzięki temu nie przeżywałem rozczarowań, które są teraz moim udziałem, gdy czytam słowa poparcia dla Putina wypowiedziane przez ludzi, których o to bym nie posądzał”. T. Klimowicz, *Pożegnanie z Rosją*, Paśny Buriat, Kielce 2022, s. 209.

²⁹ Wśród „zdradzieckich” utworów Monietoczki można wymienić np. *Расстрел* (Rozstrzelanie) do tekstu Władimira Nabokowa. W wierszu pod tym samym tytułem, napisanym na emigracji (w Berlinie w 1927 roku), Nabokov przedstawia, „korzystając z bliskiej sobie poetyki snu, własny powrót z wygnania do ZSRR, gdzie jednak już nań czeka pluton egzekucyjny, prowadzący go pod lufami nad urwisko [...]” (s. 537). Zob. Монеточка, *Расстрел (стихи В.В. Набокова)*, „Kirill Kholodenko”, <https://www.youtube.com/watch?v=NllGEghw9o> (12.11.2024).

³⁰ Zob. М. Моссур, *Продюсер Рудченко призвал внести Монеточку в список иноагентов*, <https://www.ladys.media/2023/01/prodyuser-rudchenko-prizval-vnesti-monetochku-v-spisok-inoagentov/> (12.11.2024).

W lutym 2017 roku Prilepin ogłasza, że „został właśnie politrukiem jednego z batalionów” samozwańczej Donieckiej Republiki Ludowej (s. 375)³¹. W tym samym czasie wydaje książkę *Взвод. Офицеры и ополченцы русской литературы* (Pluton. Oficerowie i żołnierze literatury rosyjskiej), przedstawiającą zideologizowane biografie jedenastu rosyjskich pisarzy i poetów złotego wieku kultury rosyjskiej, takich jak: Gawriił Dierżawin, Konstantin Batuszkow, Piotr Czaadajew czy Aleksandr Puszkina, którzy „potrafili trzymać w ręku nie tylko pióro, ale i oręż”³². Rosyjska krytyczka literacka Galina Józefowicz na portalu Meduza pisała:

W schematycznej i uproszczonej prezentacji logiczny łańcuch Prilepina wygląda następująco. Złoty Wiek — to szczyt i wzorzec kultury rosyjskiej. W Złotym Wieku wszyscy pisarze byli wojownikami, patriotami i nie wstydzi się rozszerzać granic państwa rosyjskiego z orężem w ręku. A nam, ludziom Wieku Brązowego, trzeba równać do ludzi Złotego Wieku i czynić tak jak oni — to jest brać oręż i wyprawiać się na wojnę. Wojowanie — rzecz normalna, a Wiaziemski z Czaadajewem to potwierdzają (s. 375–376)³³.

Do demaskatorskiej recenzji — rzetelnie uzasadniającej, że jest to książka tendencyjna, niezgodna z faktami, propagandowa i manipulatorska³⁴ — dodajmy, iż na ideę, jaka przyświeca utworowi Prilepina, wskazują również odpowiednio dobrane podtytuły: *С нами Бог, с нами; чтите все россю* (Z nami Bóg, z nami; oddajcie wszyscy hołd Rossowi)³⁵; *Брань кровавую спокойным мерил оком* (Bój krwawy spokojnym mierzył okiem); *Мне очень нравится военное ремесло* (Naprawdę podoba mi się wojenne rzemiosło); *Лестно было назваться воином русским...* (Pochlebiało mi miano rosyjskiego żołnierza) czy, szczególnie obrazowy, *За нами горы тел кровавых* (Za nami góry zakrwawionych ciał). Aktualizowane przez kontekst zbrodni wojennych w Buczy czy Mariupolu, wybrzmiewają nie tylko szczególnie złowieszczo, ale i nieludzko cynicznie.

W powyższym kontekście co najmniej kuriozalnie brzmi krytyka pod adresem autora *Dziennika*, dotycząca wypowiedzi demaskują-

³¹ Por. Г. Юзефович, *Что не так с книгой Захара Прилепина „Взвод. Офицеры и ополченцы русской литературы”*, „Медуза”, <https://meduza.io/feature/2017/02/20/chto-ne-tak-s-knigoy-zahara-prilepina-vzvod-ofitsery-i-opolchentsy-russkoy-literatury?ysclid=lgm6xoiy6h14440381> (20.12.2024).

³² Zob. opis z czwartej strony okładki. З. Прилепин, *Взвод. Офицеры и ополченцы русской литературы*, АСТ: Редакция Елены Шубиной, Москва 2017.

³³ Г. Юзефович, *Что не так...*

³⁴ Zob. tamże.

³⁵ „Росс” — przest. poet. ‘Rosjanin’.

cych fanatyzm Prilepina³⁶. W jednym ze swoich tekstów literaturoznawca i publicysta Andrzej Romanowski pisze:

Przebinda przedstawia jego poglądy [Prilepina — B.Z.Z.], lecz mnie przejmują grozą nie tyle to, co mówi rosyjski pisarz, ile to, co ma o nim do powiedzenia polski komentator. Wszak trzeba nie mieć za grosz empatii, za grosz elementarnej wrażliwości, by nie rozumieć, że dla Rosjanina rozpad jego, ukształtowanej przez stulecia, ruskiej ojczyzny jest tragedią³⁷.

Empatycznie współczując Prilepinowi z racji rozpadu jego ukochanej „ruskiej ojczyzny”, Romanowski pośrednio przyznaje rację Putinowi, twierdzącemu, że Ukraińcy to też Rosjanie. Prezydent Spec-Federacji nie od dziś głosi, że:

Wielką misją Rosjan jest jednoczenie, łączenie cywilizacji. Językiem, kulturą, „wszechświatową uczynnością”, zgodnie z określeniem Fiodora Dostojewskiego, łączenie rosyjskich Ormian, rosyjskich Azerów, rosyjskich Niemców, rosyjskich Tatarów. Łączenie w jedno państwo-cywilizację, gdzie nie ma „mniejszości etnicznych”, a zasada rozpoznania „swoj-obcy” opiera się na wspólnej kulturze i wspólnych wartościach³⁸

Wyraźnie także zaznacza, że to „naród rosyjski i rosyjska kultura” są „rdzeniem spajającym tkankę tej wyjątkowej cywilizacji”, nie pozostawiając tym samym wątpliwości, co do jej imperialnego charakteru³⁹.

Warto również zauważyć, że Putin nie używa przymiotnika „российский” (rosyjski), który „sugerowałby przynależność państwową” (albo inaczej „obywatelskość”, jak pisze Andrzej de Lazari),

³⁶ Zob. np.: G. Przebinda, *Literatura i zbrodnia*, „Rzeczpospolita” (Plus Minus) 2022, nr 263, s. 24–25; G. Przebinda, *Złowieszczy lament Zachara Prilepina*, „Gazeta Wyborcza” 2024, nr 203, s. 46. Por. także: G. Przebinda, *Ostatnia wojna...*, s. 252–254, 357–358, 374–377, 379–381, 383, 538, 590–595.

³⁷ A. Romanowski, *Tryptyk rosyjski II. O fanatyzmie*, „Przegląd” 2024, nr 40, s. 31.

³⁸ Por. „Великая миссия русских — объединять, скреплять цивилизацию. Языком, культурой, ‘всемирной отзывчивостью’, по определению Федора Достоевского, скреплять русских армян, русских азербайджанцев, русских немцев, русских татар. Скреплять в такой тип государства-цивилизации, где нет ‘нацменов’, а принцип распознавания ‘свой–чужой’ определяется общей культурой и общими ценностями”. В. Путин, *Россия: национальный вопрос*, „Независимая газета” 23.01.2012, https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html (05.12.2024). Chciałabym dodać, że cytowany artykuł wchodzi w skład tzw. artykułów programowych Władimira Putina, publikowanych w mediach, w celu wywołania szerokiego społecznego rezonansu przed wyborami prezydenckimi w 2012 roku.

³⁹ Por. „Стержень, скрепляющая ткань этой уникальной цивилизации — русский народ, русская культура”. Tamże.

lecz „русский” (ruski), „którym przyjęło się określać przynależność etniczną”⁴⁰. Romanowski, podobnie jak czyni to Putin, również nie używa w tym kontekście przymiotnika „rosyjska” ojczyzna, który wskazywałby na przestrzeń państwową, otwartą na zamieszkujące w niej na równych prawach etnosy, lecz „ruska” ojczyzna, którym podkreśla, chcąc nie chcąc, nadrzędność „ruskiej” nacji. Na to istotne rozróżnienie wielokrotnie zwracał uwagę cytowany de Lazari (a także Ewa Thompson)⁴¹, w odpowiedzi na imperialne pretensje Putina pisząc:

To oczywiście utopia. Społeczeństwa, w których brak obywateli i świadomości prawnej, „łączyć” są w stanie jedynie najemnicy w czołgach, jak w Czeczenii, a teraz w Ukrainie. Takie „łączenie” wcześniej czy później pęknie i od Rosji uniezależnią się kolejne narody, jak stało się to po upadku imperium rosyjskiego i sowieckiego⁴².

Kuriozalne jest także zarzucanie Przebindzie fanatyzmu i rusofobii:

Fanatyzm. Przecież, idąc tropem Przebindy, żadni pisarze rosyjscy — dawni ani obecni — nie powinni być w Polsce wydawani. Wszak każdy z nich dociskany przez dziennikarzy stwierdziłby, że Ukraina jest częścią Rosji. Zdumiewające, że człowiek zakochany w rosyjskiej kulturze, znający ją na wylot, nie zdaje sobie sprawy, że schodzi na pozycje rusofobiczne. Ale to wolno — trwa wojna, emocje są zrozumiałe. Natomiast w żadnych już okolicznościach nie wolno zaprzęgać literatury do rydwanu polityki. Nie wolno za jedyny miernik literackości uznawać poprawności politycznej. Nie wolno — bo to śmierć dla kultury, otwarcie wrót barbarzyństwu⁴³.

Wypowiadanie tego typu kategorycznych twierdzeń zdradza nie tylko nieuważną i powierzchowną lekturę tekstów Przebindy, ale przede wszystkim nieznajomość twórczości, a zwłaszcza światopoglądu takich współczesnych pisarzy rosyjskich, jak Wiktor Jerofiejew, Boris Akunin, Dmitrij Bykow, Siergiej Lebiediew czy Dmitrij Głuchowski (wielokrotnie cytowanych na łamach *Dziennika*, a także przytaczanych w niniejszym artykule). Nie należy zapominać, że wszyscy oni wyjechali z putinowskiej Rosji, a część z nich otrzyma-

⁴⁰ A. de Lazari, *Wielka, nie tylko imperialna*, „Kalejdoskop” 2022, nr 9, <https://www.e-kalejdoskop.pl/wiadomosci-a230/nie-tylko-imperialna-r11557> (20.12.2024).

⁴¹ Zob. E. M. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Universitas, Kraków 2000.

⁴² Tamże.

⁴³ A. Romanowski, *Tryptyk rosyjski...*, s. 31.

ła od władzy rosyjskiej „nobilizujące w sumie piętno” (określenie Przebindy) *inoagienta* (‘agent zagraniczny’). Nieznajomości specyfiki rosyjskiej kultury dowodzi również uwaga Romanowskiego, by nie łączyć literatury i polityki; akurat w tym kontekście co najmniej nietrafna. W Rosji literatura nie od dziś pełni rolę trybuny sporów światopoglądowych, w tym i politycznych; *vide* przytaczana wyżej książka *Взвод...* Prilepin dołożył wielu starań, by zatruć swą „literaturę” ideologicznym jadem i uczynił z niej propagandę agresywnego „putriotyzmu”, czego dobitnym przykładem jest jedno z najnowszych jego „dzieł”: *Координата Z* (2023, Współrzędna Z); zaczyna się ono od bardzo czytelnego wstępu (zapowiedzi nadchodzącej wojny):

18 lutego 2022 roku [...] przyśnił mi się Aleksandr Władimirowicz Zacharczenko⁴⁴. Sny mi się śnią rzadko. A od dnia swojej śmierci Zacharczenko nie przyśnił mi się ani razu. Ale ten sen zdarzył się i był niezwykle wyraźny, jak sen dziecka. Świeciło słońce i Zacharczenko też zdawał się promienieć radością. Potrząsał mną, chcąc, bym podzielał jego nastrój. Ja również się uśmiechnąłem, ale wciąż nie mogłem zrozumieć, o co chodzi. Cały jego wygląd mówił: widzisz, spełniło się, wszystko się spełniło! [...] Przy tym milczał [...], jakby chciał, bym się sam domyślił. [...] Po otwarciu oczu przez chwilę zastanawiałem się: o czym jest ten sen? [...] Wszyscy, którzy znali Zacharczenkę, pamiętali, że nie miał on żadnego innego marzenia poza obaleniem Kijowa. Urodził się, by walczyć, a konfrontacja w boju stała się jego przeznaczeniem. Był chory na punkcie zwycięstwa⁴⁵.

Pozostawiając ów cytat bez komentarza, chciałabym zakończyć ten ekskurs konstatacją, że to nie krakowski rusycysta, lecz Prilepin we własnej osobie uśmierca prawdziwą literaturę, otwierając „wrota barbarzyństwa”.

Obok Zachara Prilepina, równie złowieszczą postacią w dzisiejszym rosyjskim świecie literackim jest urodzony w Tbilisi w roku 1938 pisarz-imperialista Aleksander Prochanow⁴⁶, który wkrótce po aneksji Krymu

⁴⁴ Lider prorosyjskiej separatystycznej Donieckiej Republiki Ludowej, był po-dejrzewany o zbrodnie przeciw ludności cywilnej, w Ukrainie uznany za terrorystę, zmarł w wyniku zamachu 31 sierpnia 2018 roku.

⁴⁵ З. Прилепин, *Координата Z*, Издательство АСТ: Neoclassic, Москва 2023, s. 11–12.

⁴⁶ Więcej na temat Prochanowa, zob. G. Przebinda, *Piąte imperium Putina*, „Rzeczpospolita” (Plus Minus) 2014, nr 142, s. 16–17; A. Wawrzyńczak, *Imperialista, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*, Wydawnictwo „Scriptum” Tomasz Sekunda, Kraków 2014.

zaapelował, aby nadać Putinowi przydomek „Taurydzki”, od starożytnej nazwy Krymu — „Tauryda”. Tak samo jak Katarzyna II mianowała Taurydzkim księcia Grigorija Potiomkina za to, że w kwietniu 1783 roku odebrał Tatarom właśnie Krym (s. 250).

W ciągu ośmiu lat, jakie dzieliły Krym od obecnej wojny, Prochanow przejawiał wielką aktywność w życiu publicznym, żarliwie promując swe mistyczno-militarystyczne poglądy. Znane są również jego sympatie do Korei Północnej (por. s. 498). W maju 2014 roku odbył drugą podróż do tego kraju; w wywiadzie pod znamienym tytułem *В Северной Корее чувствую себя как дома* (W Korei Północnej czuję się jak w domu), udzielonym po tej podróży, wspomina swoją pierwszą wizytę:

A potem zostaliśmy przyjęci przez towarzysza Kim Ir Sena. I pamiętam go nie fotograficznie, ale emocjonalnie. W niczym nie przypominał potężnego wodza ani silnego lidera. I emanował od niego jakiś cichy blask. [...] takim blaskiem emanują święci, błogosławieni [...]⁴⁷.

W 2016 roku został uhonorowany Międzynarodową Nagrodą im. Kim Ir Sena. Z ekranu faszystowsko-prawosławnej telewizji Cargrad Prochanow roztaczał wizję rosyjskiego Piątego Imperium, łączącego w sobie prawosławie, bolszewizm i stalinizm. Literackim efektem tych poglądów stała się powieść *Он (2022, On)*, w której dokonał personalizacji owych Pięciu Imperiów jako Pięciu Stalinów: pierwszym jest

Włodzimierz I Wielki (zm. 1015), chrzciciel Rusi Kijowskiej, drugim — Iwan IV Groźny (zm. 1584), pierwszy car Rusi Moskiewskiej, trzecim — Piotr I Wielki (zm. 1725), pierwszy cesarz i twórca nowożytnego Imperium Petersburskiego, czwartym — ów Stalin właściwy (zm. 1953), a piątym — obecny, teraz wojowniczy Putin (ur. 1952, rok przed śmiercią Stalina) (s. 500).

Sędziwy pisarz zapewnia, „że zwycięstwo w wojnie z Ukrainą przybliży ostatecznie Drugie Przyjście Chrystusa, które ma się dokonać”, zgodnie z przepowiednią siedemnastowiecznego patriarchy Nikona, „w Nowej Jerozolimie pod Moskwą” (s. 315)⁴⁸.

⁴⁷ А. Проханов, „В Северной Корее чувствую себя как дома”, rozm. przepr. П. Савинкин, „Амурская правда” 10.05.2014, <https://ampravda.ru/2014/05/08/048421.html> (05.12.2024).

⁴⁸ Zob. także: А. Проханов, *Сегодня русский храм дал бой американской крепости*, „Первый Русский Царьград” 22.09.2022, https://tsargrad.tv/articles/prohanov-segodnja-russkij-hram-dal-boj-amerikanskoj-kreposti_629540 (19.11.2024).

Jeśli mówić o radykalnych, a nawet faszystowskich poglądach Z-literatów, na osobną uwagę zasługuje *casus* Michaiła Jelizarowa — autora zbiorów opowiadań, esejów i powieści, w tym opublikowanego w 2019 roku głośnego utworu *Земля* (Ziemia). W lipcu 2024 miał wyjść jej polski przekład, lecz, jak pisze Wojciech Szot: „Wydawnictwo Filtry poinformowało, że zrezygnowało z wydania książki, kiedy zostało poinformowane, że Jelizarow, ‘dociskany pytaniami przez polskich dziennikarzy, odpowiedział mailowo, że popiera Rosję’”⁴⁹. Tłumacz książki, Piotr Braszak, broni jej autora: jest „duchem silnie anarchistycznym i szczerze nienawidzi oligarchii, a po drugie, jest rosyjskojęzycznym Ukraińcem”, „jest też zdecydowanie antyputinowski”⁵⁰. Pisarza bronią też publicyści, jak Xawery Stańczyk: „Nie wiem, jak można wymagać od kogoś w takiej sytuacji, żeby powiedział, że nie popiera wojny i podłożył się władzy, a do tego jeszcze podpieścić się moralnością”⁵¹; czy cytowany wcześniej Romanowski, który uzasadnia: dla Jelizarowa-Rosjanina to poglądy („popiera Rosję”) naturalne i zrozumiałe (moja argumentacja, patrz wyżej — B.Z.Z.), „przede wszystkim: te poglądy nie pochodzą z *Ziemi!*”, „*Ziemia* nie ma wydzźwięku antyukraińskiego, ani anonimowy Rosjanin nie demonstrowuje wrogości do Ukrainy [...]”⁵². Czy rzeczywiście? Na pytanie, kim właściwie jest Jelizarow — Ukraińcem czy Rosjaninem, zwolennikiem wojny czy nie, anty- czy putinistą, i na ile to postać anonimowa — odpowiada m.in. artykuł Przebindy *Zachodni tenorek z polską intonacją*⁵³. Jego autor dostarcza dość argumentów, by stwierdzić, że: Jelizarow urodził się wprawdzie na Ukrainie, ale „jest pisarzem rosyjskim z krwi i kości, który Ukraińcem naprawdę nigdy nie był”; wręcz przeciwnie, oficjalnie głosi, że „Ukraina musi utracić swe istnienie, dokonać samobójstwa, rozpuścić się, zniknąć. Utraciła już bowiem nawet to prawo karmy, żeby istnieć”⁵⁴. Ponad-

⁴⁹ W. Szot, *Polski wydawca odwołuje premierę głośnej powieści Ukraińca z Rosji. Czytelnicy podzieleni*, „Gazeta Wyborcza” 26.06.2024, <https://wyborcza.pl/7,75517,31094007,wydawnictwo-odwoluje-premiere-ksiazki-rosyjskiego-pisarza-czytelnicy.html> (19.11.2024).

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Cyt. za: tamże.

⁵² A. Romanowski, *Tryptyk rosyjski...*, s. 31.

⁵³ G. Przebinda, *Zachodni tenorek z polską intonacją*, „Gazeta Wyborcza” 2024, nr 191, s. 27–28.

⁵⁴ Tamże. Por. także: М. Елизаров, *Европа ставит на Украине опасный эксперимент*, rozm. przegr. Е. Дементьева, „Московский Комсомолец” 28.08.2014, <https://spb.mk.ru/articles/2014/08/28/pisatel-mikhail-elizarov-evropa-stavit-na-ukraine-opasnyy-eksperiment.html> (10.11.2024).

to, jak łatwo można odszukać w zasobach internetu, autor *Ziemi* już w 2008 roku oświadczał: „Pomarańczowa władza i cała jej żółto-niebieska struktura budzą we mnie odrazę” i że chciałby „widzieć Ukrainę jako część wielkiego słowiańskiego imperium rosyjskiego”⁵⁵. Dobłą egzemplifikację jego poglądów stanowią nagłówki wywiadów. Odzwierciedla się w nich negatywny stosunek do europejskiej Ukrainy: *Пожирание России — спасение для Запада* (Pożeranie Rosji to ratunek dla Zachodu), w wersji internetowej *Европа ставит на Украине опасный эксперимент* (Europa przeprowadza w Ukrainie niebezpieczny eksperyment)⁵⁶; panslawizm: *Певец славянского единства: Обладатель Русского Букера Михаил Елизаров — о панславянской империи и своем понимании украинскости* (Piewca słowiańskiej jedności: rosyjski laureat Nagrody Bookera Michaił Jelizarow o imperium pansłowiańskim i swoim rozumieniu ukraińskości)⁵⁷; sowiecka nostalgia (nostalgia za imperium): *Для меня Родина — Советский Союз* (Moją ojczyzną jest Związek Radziecki)⁵⁸. Niejednoznaczny jest również jego stosunek do faszyzmu. W 2010 roku na pytanie Dmitrija Bykowa, dlaczego tak często śpiewa o faszystach, pisarz odpowiada: „Być może dlatego, że to bolesny temat, do którego nasze państwo podeszło tak nieudolnie, tak ordynarnie, tak niekreatywnie. To mnie porusza — nadaję mu nowe znaczenie poprzez pryzmat śpiewających o tym postaci”⁵⁹. W 2016 roku przez rosyjskich patriotów został on oskarżony o „rehabilitację faszyzmu”; chodziło o dość niejednoznaczny w swojej wymowie, prowokacyjny utwór muzyczny *Эсэсовская лирическая* (2010, Piosenka lirycznego esesmana)⁶⁰. W tymże roku do oskarżeń dołączyła opozycyjna prasa, gdyż okazało się, że brał on udział w opracowywaniu rankingu „Top 100 rusofobów” 2016 roku dla kanału telewizyjnego

⁵⁵ М. Елизаров, *Ода славянскому. Обладатель Русского Букера Михаил Елизаров — о славянской империи и своем понимании украинскости*, rozm. przepr. Т. Кремень, „Корреспондент” 2008, nr 49, s. 68.

⁵⁶ М. Елизаров, *Европа ставит на Украине...*

⁵⁷ Alternatywny tytuł artykułu М. Елизаров, *Ода славянскому...*

⁵⁸ Zob. М. Елизаров, *Для меня Родина — Советский Союз*, rozm. przepr. С. Аксёнов, „Свободная пресса” 04.01.2017, <https://svpressa.ru/society/article/163723/> (20.12.2024).

⁵⁹ Zob. М. Елизаров, „Человек имеет право быть дураком”, rozm. przepr. Д. Быков, „Газета.ru” 29.11.2010, https://www.gazeta.ru/culture/2010/11/29/a_3449601.shtml?updated (21.12.2024).

⁶⁰ Zob. np. *На песню писателя Михаила Елизарова пожаловались в Генпрокуратуру*, „Дождь” 30.12.2016, <https://tvrain.tv/news/elizarov-424689/> (20.12.2024).

„Cargrad”; warto dodać, że w tworzeniu listy „wrogów ludu”, obok Jelizarowa, uczestniczyli również Aleksander Prochanow i Zachar Prilepin⁶¹. Na liście (poza rzeczywistymi rusofobami) znalazło się wiele osób, które „ośmieliły się” krytykować ówczesną Rosję: literaci Boris Akunin, Dmitrij Bykow, Wiktor Jerofiejew, Ludmiła Ulicka, polsko-amerykański politolog i sowietolog Zbigniew Brzeziński; szachista i polityk Garri Kasparow; dysydent i obrońca praw człowieka Aleksandr Podrabinek i inni⁶². Na pytanie o proputinowskie sympatie autora *Ziemi* odpowiada Ilja Szablinski: „Na przykład tacy pisarze jak Zachar Prilepin i Michaił Jelizarow. Ich całkowicie imperialna pozycja [...] ukształtowała się bez tego całego Putina. Byli takimi od zawsze”⁶³. W tym kontekście trudno mówić o anonimowości Jelizarowa, tak wyraźnie obecnego w mediach (niekoniecznie w pochlebnym znaczeniu), a stawianie go w roli ofiary jest wyrazem braku szacunku, a może wręcz pogardy do rzeczywistych ofiar reżimu. Co do polskiego wydania powieści *Ziemia*, chciałabym zauważyć, że publikacji towarzyszą spotkania autorskie, wywiady itp., więc jest to promocja nie tylko książki, ale i jej autora. Nie jestem za cenzurą, książki wartościowe czy te, które są świadectwem swoich czasów, należy wydawać, jednak w przypadku jakiegokolwiek książki Jelizarowa (i innych prowojennych radykalistów) w pełni popieram stanowisko Przebindy — nie teraz⁶⁴.

Listę hańby w Ostatniej wojnie Putina wypełniają także znani reżyserzy, z klanem Michalkowów na czele. Nikita Michalkow, autor „czarnosecinnego i niezmiennie antyukraińskiego” programu Biesogon „wziął sobie za dewizę hasło arcyprawosławne”: „Jeżeli wierzysz w Boga, winienesz wierzyć także w biesy. One istnieją, ja je widzę”⁶⁵ (s. 92–93). O ile niegdyś reżyser nie wahał się podejmować trudnych dla Rosji tematów, jak np. stalinizm w Spalonych

⁶¹ Zob. *Топ–100 русофобов*, „Царьград” 25.12.2016, <https://web.archive.org/web/20161225184508/https://tsargrad.tv/article/2016/12/25/top-100-rusofobov-2016> (20.12.2024).

⁶² Tamże.

⁶³ И. Шаблинский, *Пламенные акыны войны: какую роль в российской пропаганде играют Z-писатели и музыканты*, „The International Helsinki Association for Human Rights” 22.11.2023, <https://ihahr.org/articles/plamennye-akyny-voyny-kakuyu-rol-v-rossijskoy-propagande-igrayut-z-pisateli-i-muzykanty> (20.12.2024).

⁶⁴ Zastanawia ponadto postawa tłumacza, który, nawet jeśli na początku 2022 roku był już w trakcie pracy nad przekładem, po wybuchu wojny nie zainteresował się światopoglądem autora; wszystkie nacjonalistyczne, wręcz faszystowskie wypowiedzi Jelizarowa są łatwo dostępne w sieci.

⁶⁵ Zob. Н. Михалков, *БесогонТВ*, <https://besogontv.ru/> (20.12.2024).

słońcem (Утомлённые солнцем, 1994), dzisiaj, wypełniając misję średniowiecznego inkwizytora, czujnego czekisty i jednocześnie „specjalisty” od czystości rasowej, w wypowiedziach i technikach manipulacji w niczym się nie różni od Josepha Goebbelsa i jego propagandy⁶⁶. Objęta michałkowowską anatemą Ałła Pugaczowa odpowiedziała reżyserowi słowami bohaterki jego filmu Niewolnica miłości (Раба любви, 1975): „Panowie, panowie — jesteście bestiami. I będziecie przekłęci przez swój kraj, panowie!”. Pugaczowa opatrzyła materiał gorzką refleksją: „Piękny film. Piękny reżyser. Ale gdzie się podział piękny człowiek Nikita Siergiejewicz Michałkow?” (s. 297–298).

Mocno rozczarowująca jest także postawa reżysera Andrieja Michałkowa-Konczalowskiego, autora takich głośnych filmów, jak *Historia Asi Klaczynej, która kochała, lecz za mąż nie wyszła* (1966) czy *Syberiada* (1978). Dzisiaj „z wysokości trybuny w Dumie Państwowej” reżyser dowodzi, że „jego kraj — już ten po 24 lutego” — ma realne szanse „stać się jedynym w świecie dziedzicem i krzewicielem kultury europejskiej”: „Rosja to nie tylko spadkobierczyni wielkiej kultury europejskiej, ale niewykluczone, że obecnie także i jej jedyna obrończyni” (s. 460).

Dwa lata wojny zmieniły jednak rosyjski krajobraz kulturowy nie do poznania, przypomina on spaloną ziemię⁶⁷. Miejsce prawdziwych talentów zajęli Z-„artyści”, piewcy putinowskiej Rosji, w niczym nie ustępujący swoim sowieckim poprzednikom. W powojennej historii zapiszą się oni jako nowe wcielenia Leni Riefenstahl. Służenie władzy, która rozpętała dziką masakrę, jest nierozłącznie związane, jak pisze Ilja Szablinski, z nieusuwalnym piętnem hańby⁶⁸.

⁶⁶ Dobrym, choć szokującym przykładem jest specjalny odcinek Biesogona „Откуда растут ноги” (01.04.22, Skład wyrastają nogi), poświęcony narodzinom nazizmu we współczesnej Ukrainie czy „instruktaże” dla nauczycieli (również tych w Donbasie), w których deprecjonuje się język ukraiński. Zob. Н. Михалков, „Откуда растут ноги”, БесогонТВ 01.04.22, <https://besogontv.ru/videos/otkuda-rastut-nogi> (12.10.2024); Никита Михалков об украинском языке, „Вместе против русского шовинизма”, <https://www.youtube.com/watch?v=oFCnuVulrMo> (12.11.2024). Zob. także: В. Галеева, „Ребенок не может быть вне политики”. Зачем в петербургской школе детям показали кино с маркировкой 18+, „Фонтанка”, <https://www.fontanka.ru/2022/04/20/71269511/> (12.11.2024).

⁶⁷ Рог. Выжженное поле культуры. Итоги двух лет вторжения России в Украину, „Радио Свобода” 25.02.2024, <https://www.svoboda.org/a/vyzhzhennoe-pole-kul'tury-itogi-dvuh-let-vtorzheniya-rossii-v-ukrainu/32826481.html> (12.12.2024).

⁶⁸ Zob. И. Шаблинский, Пламенные акыны войны...

ROSJA NIEPRAWOMYŚLNYCH

Mimo że po wybuchu wojny w 2022 roku na pierwszy plan (również medialny) wysunęła się Z-Rosja, „Rosja” jest pojęciem znacznie szerszym i wielowymiarowym. Na drugim biegunie znajduje się, mająca długą tradycję kulturowo-polityczno-historyczną, Rosja nieprawomyślnych, czyli tych, którzy sprzeciwiają się dyrektywom autorytarnej władzy.

W *Ostatniej wojnie Putina*, obok listy hańby, Przebinda buduje listę odwagi, którą otwierają sygnatariusze antywojennego, ogłoszonego tuż po wybuchu wojny Listu otwartego rosyjskich naukowców i dziennikarzy naukowych przeciwko wojnie z Ukrainą (zob. s. 58)⁶⁹. Wśród ponad stu sześćdziesięciu podpisanych autor *Dziennika* odnalazł światowej sławy językoznawcę, „sędziwego” Jurija Apresjana (ur. 1930), Jewgienija Jabłokowa, znawcę twórczości Michaiła Bułhakowa czy Irinę Adelgejm, najlepszą dziś w Rosji znawczynię i tłumaczkę literatury polskiej; w czerwcu lista już liczyła 8368 podpisów (zob. s. 59, 206). Pod datą 3 marca 2022 diarysta odnotował, że z kolejnym otwartym listem przeciw wojnie wystąpili pisarze rosyjscy, m.in.

Ludmiła Ulicka, Wiktor Szenderowicz, Maria Stiepanowa, Siergiej Lebiediew, Liza Aleksandrowa-Zorina, Alisa Ganijewa, Maksim Osipow, Aleksander Gienis, Lew Rubinstein, Aleksander Iliczewski, Michaił Szyszkin [...] (s. 65).

W *Dzienniku* znajdujemy liczne przykłady aktywnej niezgody społeczeństwa rosyjskiego na wojnę, poczynawszy od ogłoszonego już 25 lutego 2022 roku apelu ponad stu rosyjskich przedstawicieli świata nauki, wzywającego do przerwania inwazji; poprzez odezwę „trzynastu sprawiedliwych Rosjan przeciwko wojnie”; po list pisarzy rosyjskich, którym wsparcia udzielili literaci zagraniczni, laureaci Nagrody Nobla (w ich gronie także Olga Tokarczuk), opublikowany przez wiele europejskich opiniotwórczych gazet (w Polsce list ten przedrukowały „Gazeta Wyborcza” oraz „Rzeczpospolita”) oraz rosyjskie niezależne portale internetowe.

Haniebnej postawie licznych prawosławnych duchownych z patriarchą Cyrylem na czele przeciwstawia autor *Dziennika* godną

⁶⁹ Рог. Открытое письмо российских ученых и научных журналистов против войны с Украиной, „Т-Invariant” 24.02.2022, <https://betaking-cavils-685962.appspot.com/2022/02/we-are-against-war> (13.12.2024).

podziwu postać religijno-politycznego komentatora, byłego protodiakona Andrieja Kurajewa. Wielokrotnie nagradzany, m.in. za działalność misjonarską, nie tylko w swojej ojczyźnie, ale również w Polsce i Ukrainie, był on znaczącą postacią w Rosyjskim Kościele Prawosławnym. Sytuacja zmieniła się diametralnie, kiedy Kurajew krytycznie wypowiedział się o aneksji Krymu, twierdząc, że „Rosja więcej na tym traci niż zyskuje”, a odebranie Krymu stało się przyczyną „rozpełnienia po całej Ukrainie nastrojów rusofobicznych” (s. 95). Cerkiewny sąd diecezjalny „uznał ojca Andrieja za winnego ‘błuznierstwa przeciwko Kościołowi’ i podlegającego wykluczeniu ze stanu kapłańskiego [...]” (s. 96). Kara nie zniechęciła Kurajewa, który niedługo potem oznajmił, że „historyczną winę za to, co dzieje się obecnie w Ukrainie, ponosi Rosyjska Cerkiew Prawosławna, w tym także on sam” (s. 96).

Przeciwko wojnie, jeszcze na początku marca 2022 roku, występował również inny prawosławny duchowny Joann Burdin spod Kostromy. Ktoś z czujnych parafian doniósł na niego, i w myśl nowego prawa o „dyskredytacji Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej” duchowny został ukarany grzywną (s. 97), a w 2023 pozbawiony prawa do posługi.

Nie sposób oczywiście wymienić wszystkich Rosjan, którzy sprzeciwili się rosyjskiej agresji na Ukrainie. Wśród przedstawicieli kultury i sztuki na kartach *Ostatniej wojny Putina* pojawiają się reżyserzy: Aleksander Sokurov, Kirill Sieriebriennikow, Lew Dodin; aktorzy: Julia Aug, Czulpan Chamatowa; piosenkarze: Ała Pugaczowa, Walerij Meładze, Jurij Szewczuk (lider grupy DDT), Boris Griebieniszczikow, Zemfira i in.

Autorowi *Dziennika* zawdzięczam zapoznanie się z twórczością Olega Kuwajewa, od 2006 roku mieszkającego w Izraelu i jeszcze przed wojną niejednokrotnie wypowiadającego się przeciwko politycznym prześladowaniom w Rosji (zob. s. 232–233). Po 24 lutym w ramach serii filmów animowanych *Masiania* (od imienia głównej bohaterki) Kuwajew zaczął realizować antywojenny sezon ósmy (zatytułowany zresztą *Wojna*). Akcja jednego z odcinków *Bakudzasi* (Wakizashi, emisja: 22.03.2022) rozgrywa się właśnie 24 lutego 2022 roku⁷⁰. Putin nazywany jest tutaj „szalonym carem”, „führerem” czy „mordercą”; wspomina się tu także o „tysiącach zabitych”, „zbombardowanych i spalonych miastach i wsiach” oraz „milionach uchodź-

⁷⁰ Zob. О. Куваев, *Масяня. Эпизод 160. Бакудзаси*, „Масыяны Куваева” 21.03.2022, https://www.youtube.com/watch?v=kzx_N8AJiKw&t=623s (20.11.2025).

ców”. Wybrzmiewa zarzut pod adresem Rosjan, którzy powinni byli aktywnie walczyć z Putinem, „kiedy on puchł”. Niestety, jak dodaje artysta w jednym z wywiadów, dla większości społeczeństwa niezrozumiała jest idea odpowiedzialności za działania władzy⁷¹. W końcowych scenach Masiania odwiedza Putina w jego bunkrze. Przynosi mu miecz wakizashi, którym samurajowie popełniali harakiri, i argumentuje, że to dla niego jedyne słuszne rozwiązanie. Prezydent odbiera sobie życie, a Masiania nazywa ów akt jego „jedyną dobrą decyzją”. W innym odcinku (ponad 6 mln wyświetleń) *Санкт-Маруьбурь* (Sankt Mariuburg, emisja: 11.07.2022) sytuacja zostaje odwrócona: Chiny bombardują Rosję w celu „uwolnienia świata od rosyjskich faszystów”⁷², ludzie chowają się w piwnicach, płaczą dzieci, płoną budynki, na ulicach leżą trupy, mała dziewczynka rysuje w zeszycie otaczającą rzeczywistość, zapisuje imiona zabitych bliskich⁷³. W ostatnim kadrze wszystko okazuje się koszmarnym snem, wybrzmiewają znamienne słowa: „Ludzie różnią się od zwierząt uczuciem empatii, zdolnością współodczuwania. Właśnie to czyni nas ludźmi, a nie bydłem”⁷³.

Wymienionych przez Przebindę przedstawicieli rosyjskiej sceny muzycznej warto uzupełnić twórcami młodszego pokolenia, jak na przykład powstały w roku 2012 w Moskwie duet Anastazji Kriesliny i Nikołaja Kostylewa IC3PEAK. W piosence *Марш* (Marsz) artyści zwracają uwagę na zjawisko propagandy militarnej wśród najmłodszych⁷⁴, z kolei utwór *Сказка* (Bajka) przyrównuje rosyjską rzeczywistość do przerażającej bajki, w której bytują istoty ze sfery inferno, grozy i makabry: piekielne zjawy, szkielety czy sam szatan⁷⁵. 10 marca 2019 roku artyści wystąpili na manifestacji przeciw cenzurze internetu, gdzie wykonali utwór *Смерти больше нет*⁷⁶. Pierwszy kadr wideoklipu przedstawia „Biały Dom” czyli Budynek Rządu Federa-

⁷¹ Zob. О. Куваев, *Масяне надо было говорить о политике раньше. Теперь она расхлебывает последствия*, rozm. przepr. „The Insider” 16.07.22, <https://www.youtube.com/watch?v=e9oKDRyMHIQ> (20.11.2025).

⁷² Zob. О. Куваев, *Масяня. Эпизод 162. Санкт-Маруьбурь*, „Masyanya Kuvaeva” 11.07.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=s-GLAIY4DXA> (20.11.2025).

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Zob. IC3PEAK, *Марш (Marching)*, „IC3PEAK” 28.02.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=xqohApD6Ng8> (15.11.2024).

⁷⁵ Zob. IC3PEAK, *FAIRYTALE*, „IC3PEAK” 14.09.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=y13sm8OJTf4> (15.11.2024).

⁷⁶ Zob. IC3PEAK *на митинге против изоляции рунета 10.03.2019 // Смерти больше нет, „Культура Достоинства”* <https://www.youtube.com/watch?v=wTks1HC7o38> (15.11.2024).

cji Rosyjskiej, przed którym stoją w czarnych strojach, kontrastujących z ich bladymi twarzami, członkowie duetu⁷⁷. Kobieta polewa się naftą, mężczyzna natomiast rzuca na rosyjską ziemię zapalną, w tle wybrzmiewa wielokrotnie: „Niech wszystko płonie”. Tym sposobem dokonuje się apokaliptyczna zagłada dzisiejszej Rosji. Z tym przesłaniem koresponduje scena zjadania przez bohaterów krwistego kawałka mięsa przed Mauzoleum Lenina na Placu Czerwonym w Moskwie. To aluzja do okresu terroru i dyktatury, kiedy ludzie, podobnie jak i dziś, byli „pożerani” przez system. Kult nieśmiertelnego wodza rewolucji zostaje sprofanowany. W utworze tym, podobnie jak i w wielu innych, motyw śmierci wiąże się z konkretną lokalizacją. To miejsca symboliczne, ukazujące potęgę kolonizatorskiej i represyjnej Rosji: sobór Wasyla Błogosławionego — zbudowany w latach 1555–1561, upamiętnia zwycięstwo cara Iwana Groźnego w wojnie z kazańskimi Tatarami i zdobycie ich stolicy Kazania; Kreml — siedziba najwyższej władzy; fontanna „Przyjaźń Narodów” — otwarta w 1939 roku, przedstawia szesnaście sióstr-republik symbolizujących kraje wchodzące w skład Związku Sowieckiego; „Łubianka” na Placu Łubiańskim — główna siedziba organów bezpieczeństwa państwowego, więzienie i miejsce tortur. Rosja w utworach grupy IC3PEAK to kraina śmierci; jak śpiewają muzycy w refrenie piosenki *Таблетки* (Tabletki): „Umieram w Rosji”⁷⁸. Tuż po wybuchu wojny muzycy opuścili swoją ojczyznę. 18 marca 2022 roku ukazał się utwór *Dead but Pretty*, symbolizujący nieugiętość artystów w walce z putinizmem, co w sposób dobitny ilustruje wideoklip: z zagubionego w polu grobu wydobywają się członkowie zespołu IC3PEAK, wraz z nimi instrumenty muzyczne⁷⁹. Zamaskowani wojskowi brutalnie biją pałkami po wysuwających się z ziemi rękach, próbując tym samym nie dopuścić do wskrzeszenia zmarłych. Oni jednak ożywają, triumfując nad tłumem wojskowych, którzy w kolejnej scenie, na sygnał trzykrotnie powtórzonej przez muzyków liczby 6 (czyli 666 — liczby apokaliptycznej Bestii), puszczają się w opętane, krwawe pogo na Placu Czerwonym. W ten sposób putinowska Rosja jawi się jako dzieło szatana.

⁷⁷ Zob. IC3PEAK, *Смерти Больше Нет /Death No More*, „IC3PEAK” 30.10.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=MBG3Gdt5OGs> (15.11.2024).

⁷⁸ Zob. IC3PEAK *раскачали Москву на митинге 10 августа*, „Aleksandr Kulibanov” 10.08.2024, <https://www.youtube.com/watch?v=fPrRXoIBN10> (15.11.2024).

⁷⁹ Zob. IC3PEAK, *Dead But Pretty*, „IC3PEAK” 18.03.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=qCljI3cIOBU> (15.11.2024).

Na liście nieprawomyślnych nie może również zabraknąć słynnej grupy Pussy Riot, o której świat usłyszał 21 lutego 2012 roku w związku z ich „punkową modlitwą” w soborze Chrystusa Zbawiciela w Moskwie, z jej najważniejszym apelem: „Bogurodzico, przepędź Putina!”⁸⁰. Surowa kara za ów występ (pobyt w kolonii karnej) spotkała się z dużym oddźwiękiem społecznym (zarówno w Rosji, jak i za granicą)⁸¹. Na tle oficjalnego, krytycznego i pełnego oburzenia stanowiska państwa i cerkwi wyróżniają się ci nieliczni prawosławni duchowni, którzy nie tylko nie potępili występu artystek, ale wpisali go w określone aspekty kulturowe. Wzmiankowany już Andriej Kurajew nazwał „punk-modlitwę” występkiem uprawomocnionym przez karnawał (ros. *Maslienica*) — czas „skomorochów i odmieńców”⁸²; natomiast duchowni Aleksiej Bielőczkin i Gleb Jakunin odwołali się do tradycji rosyjskiego jurodstwa⁸³. Jak ujęła to jedna z artystek grupy Nadieżda Tołokonnikowa w swojej mowie sądowej, stało się ono bezpośrednim źródłem inspiracji:

Kto ponosi winę za występ w soborze Chrystusa Zbawiciela i proces przeciwko nam [...] Winę ponosi autorytarny system polityczny. To, co robi Pussy Riot, to sztuka opozycyjna czy też polityka, zwracająca się ku formom wypracowanym przez sztukę. [...] to rodzaj aktywności obywatelskiej w warunkach tłumienia podstawowych praw człowieka, swobód obywatelskich i politycznych przez korporacyjny system państwowy.

⁸⁰ Zob. Pussy Riot, *Панк-молебен/Punk-Prayer*, „Pussy Riot” 19.08.2012, <https://www.youtube.com/watch?v=smG6LYc-g4w> (15.11.2024).

⁸¹ Por. E. Костюченко, *Православные за и против. Дело Pussy Riot приобретает мировую известность*, „Новая газета” 2012, nr 26–27, <https://novaya-gazeta.ru/articles/2012/03/11/48745-pravoslavnye-za-i-protiv> (10.11.2024). Zob. także: M. Gessen, *Słowa skruszą mury. Pussy Riot*, przeł. J. Szajkowska, Prószyński i S-ka, Warszawa 2014.

⁸² Znany literaturoznawca i krytyk Mark Lipowiecki sytuje „punk-modlitwę” Pussy Riot w tradycji trikstera, zob. М.Н. Липовецкий, *Pussy Riot: трикстер и современный тендерный режим*, „Известия Уральского федерального университета” 2013, nr 5, s. 15–29.

⁸³ Zob. *Законное безобразие в храме. Показательное выступление*, „Коммерсантъ Власть” 2012, nr 8, s. 40; А. Белочкин, *Фарисеи и юродивые*, „Новая газета” 2012, nr 24, <https://novayagazeta.ru/articles/2012/03/04/48640-farisei-i-yurodivye> (11.11.2024); Г. Якунин, *Святых первородство — новое юродство*, „За права человека” 2.03.2012, <https://web.archive.org/web/20160307020321/https://www.zaprava.ru/201203023193/mneniya/pankov-proshenie-czarya-otreshenie> (11.11.2024); Я. Кротов, *Программа посвящена группе девушек, которая устроила выступление в Храме Христа Спасителя*, „Радио Свобода” 16.06.2012, <https://www.svoboda.org/a/24722270.html> (11.11.2024).

Wielu ludzi, z których bezlitośnie i metodycznie zdzierano skórę systematycznym niszczeniem wolności w latach 2000., teraz się buntuje. Szukaliśmy prawdziwej szczerości i prostoty i znaleźliśmy je w jurodstwie występu punkowego. Namiętność, szczerość, naiwność są ponad hipokryzją, oszustwem i udawaną przyzwoitością maskującą przestępstwa⁸⁴.

Jurodstwo, forma świętego szaleństwa, wyróżniająca się nietypowym ubiorem i ekstremalnym prowokacyjno-błuznierczym zachowaniem, traktowane było na Rusi m.in. jako wyraz wolności osobistej i sprzeciwu wobec opresyjnych rządów; obiektem drwin była także prawosławna Cerkiew⁸⁵. O ile nawet taki tyran jak Iwan Groźny nie ukarał jurodiwego Mikołaja z Pskowa, gdy ów nazwał władcę „krwio pijcą”, to współczesne jurodiwe za swą „szaleńczą” odwagę zapłaciły nader wysoką cenę. Od ponad dziesięciu lat władze rosyjskie próbują zniszczyć artystki — na szczęście bezskutecznie. Pod koniec grudnia 2022 roku uczestniczki grupy — już za granicą, gdzie schroniły się przed kolejnymi represjami — wypuściły wideoklip *Мама, не смотри телевизор* (Mamo, nie oglądaj telewizji)⁸⁶, którego ideowe przesłanie zawarły na platformie Meduzy:

Dźwięk syren ostrzegawczych, ataki lotnicze na ukraińskie miasta, surowe, elektroniczne, industrialne dźwięki. To muzyka naszego gniewu, oburzenia, niezgody, rozpaczliwego krzyku przeciwko krwiożerczym putinowskim marionetkom, na czele których stoi prawdziwy potwór-ludojad, którego miejsce jest w wieczności ognistego piekła na kościach ofiar tej straszliwej wojny⁸⁷.

Refren utworu to słowa pojmanego rosyjskiego poborowego, który w rozmowie telefonicznej z matką powiedział: „Mamo, tu nie ma żadnych nazistów, nie oglądaj telewizji”. W klipie wykorzystano doku-

⁸⁴ Zob. Н. Толоконникова, *Последнее слово на процессе по делу Pussy Riot*, „Cogita!ru” 08.08.2012, <http://cogita.ru/cases/delo-pussy-riot/tolokonnikova.-poslednee-slovo> (12.11.2024).

⁸⁵ Jurodstwo to znacznie bardziej złożony fenomen, zob. np.: Е. Скобцова, *О юродивых*, „Вестник русского студенческого христианского движения [Париж]” 1930, nr 8–9, s. 3–13; Е. Thompson, *Zrozumieć Rosję. Święte szaleństwo w kulturze rosyjskiej*, przeł. Е. Litak, Fundacja Świętego Mikołaja. Redakcja „Teologii Politycznej”, Warszawa 2019.

⁸⁶ Zob. Pussy Riot, *MAMA, DON'T WATCH TV / МАМА, НЕ СМОТРИ ТЕЛЕВИЗОР (ANTI-WAR SONG)*, „Pussy Riot” 24.12.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=zrOGN2llJaY&rc=1> (15.11.2024).

⁸⁷ „Мама, не смотри телевизор”. *Антивоенный манифест Pussy Riot. Премьера на „Медузе”*, „Медуза” 24.12.2022, <https://meduza.io/feature/2022/12/24/mama-ne-smotri-televisor> (15.11.2024).

mentalne kadry z pola bitwy, by „jak najwięcej ludzi na świecie mogło je zobaczyć”. Artystki ponadto umieściły tutaj antywojenne graffiti, które wykonywały podczas tournée po Europie⁸⁸. Apel sprzed lat „Bogurodzico, przepędź Putina!” nie traci ważności. Cytowany duchowny Bieloczkina przypomina w tym kontekście powiedzenie: „Глас народа — Глас Божий” (Głos ludu to głos Boży), zwracając się przy tym do prezydenta Putina:

Odejdź sam, po cichu, nie czekaj aż Bogurodzica, wysłuchawszy modlitw tych nielicznych, których żywa wiara w Boga podtrzymuje ten świat, sama cię przepędzi — bo dzisiaj, po „punk-modlitwie”, z pewnością tak się stanie”⁸⁹.

8 marca 2024 roku z okazji Dnia Kobiet w hołdzie rosyjskim aktywistkom Monietoczka wypuściła wideoklip *У мамы есть секрет* (Mama ma sekret)⁹⁰. Jak powiedziała sama artystka, to piosenka o „silnych, odważnych i mądrych kobietach sprzeciwiających się wojnie i śmierci”⁹¹. Poza Nadieżdą Tołokonnikową i całą grupą Pussy Riot, w wideoklipie pojawiają się, m.in.: polityczki: Julia Nawalna, wdowa po Aleksieju Nawalnym, która już zapowiedziała, że będzie kontynuować dzieło swojego męża, oraz Jekatierina Duncowa, która „ośmieliła się” ogłosić zamiar kandydowania na urząd prezydenta Rosji w wyborach 2024 roku, oczywiście została „unieszkodliwiona” przez Putina (otrzymała status *inoagienta*); adwokatka, działaczka na rzecz praw człowieka, udzielająca pomocy prawnej kobietom, które padły ofiarą przemocy seksualnej i domowej — Mari Dawtian; dziennikarki: Anna Mongajt z niezależnego, zablokowanego na terenie Rosji po wybuchu wojny kanału Dożd’ i Katerina Gordiejewa, autorka książki *Zabierz moje cierpienie* (2023, *Унеси ты моё горе*) o ofiarach wojny w Ukrainie; aktorka Czułpan Chamatowa — aktywistka i założycielka fundacji dla dzieci chorujących na nowotwór „Podaruj życie”. To z jednej strony opozycjonistki, z drugiej matki, które walczą o bezpieczną przyszłość swoich dzieci.

Wbrew popularnej opinii o powszechnej akceptacji wojny w społeczeństwie rosyjskim odnotowuje się tutaj znaczną liczbę aktów niezgody, szybko jednak tłumionych i wyciszanych przez władzę⁹². Wiele

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ А. Белочкин, *Фарисеи и юродивые...*

⁹⁰ Zob. Монеточка, *У мамы есть секрет* (Official music video 2024), „Монеточка”, <https://www.youtube.com/watch?v=krt2AXyXHHE> (12.11.2024).

⁹¹ Tamże.

⁹² Dokumentacje protestów w Rosji prowadzą np. ОБД-Инфо, organizacja ds. obrony

z nich ma charakter „niepozorny”, jak jednostkowe pikiety, antywojenne graffiti, wieszanie plakatów. W pierwszą rocznicę wybuchu wojny w Moskwie miały miejsce liczne interwencje policji po tym, jak mieszkańcy miasta składali kwiaty na grobie ukraińskiej poetki Łesi Ukrainki. Kwiaty usuwano, lecz wkrótce pojawiały się nowe⁹³.

Spośród wielu odważnych Rosjan — przeciwieństwo *zombiowannych*, jak się popularnie określa w języku rosyjskim tych „zmienionych w zombie” pod wpływem propagandowego jad, jaki wylewa się z telewizora — są tacy, którzy sięgają po ekstremalne formy protestu. Jeden z mieszkańców Moskwy, uciekając się do skrajnej formy sprzeciwu wobec bestialskich zbrodni w Buczy, odtwarzał tragedię leżąc nieruchomo twarzą na chodniku z rękoma związanymi na plecach białą szarfą⁹⁴. Jeszcze bardziej drastyczną formę wybrała mieszkanka Jekaterynburga Nadieżda Sajfutdinowa, która zaszywszy sobie usta czerwoną nitką, demonstrowała na ulicy antywojenny plakat z napisem „Nie wolno milczeć!!!”. Władze zareagowały w znany jeszcze z czasów ZSRR sposób: siłą próbowano umieścić kobietę w szpitalu psychiatrycznym. O motywach swego desperackiego aktu protestująca mówiła:

[...] gdy zdarza się tragedia, normalni ludzie zwykle pogrążają się w żalobie. A tutaj zamiast tego świętują! To jest po prostu pewnego rodzaju perwersja. Jak można świętować, śpiewać piosenki, machać flagami, skoro w tej chwili gdzieś giną ludzie, których nazywamy braćmi, jest bombardowanie, niszczone są czyjeś domy, co można w tym momencie świętować?⁹⁵.

praw człowieka, politycznych represji, pomocy prawnej w przypadku zatrzymania; a także europejskie oddziały zlikwidowanego w Rosji Memoriału, zajmującego się pamięcią o politycznych represjach. Zob. *Преследование за антивоенные взгляды*, „ОВД-Инфо. Независимый правозащитный медиапроект”, [https://www.memorial-polska.pl/project/protesty_antywojenne](https://antiwar.ovd.info/?_gl=1*fkpcnu*_ga*MTIxNTY0ODY5MS4xNzM4MTc4NjAw*_ga_J7DH9NKJoR*MTczODIzMDEwMCM41LjEuMTczODIzMTEgZNY42MCM4wLjA.(15.12.2024); Rosyjskie protesty antywojenne: gdzie, jak i kiedy, „Memorial Polska”, <a href=) (15.12.2024); *Российские антивоенные протесты*, „Memorial Czechia”, <https://memorial-czechia.cz/ru/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%8B/rossijskie-antivoennye-protesty> (15.12.2024).

⁹³ Zob. *На акциях против войны и у стихийных мемориалов в РФ десятки задержанных*, „Радио Свобода” 24.02.2023, <https://www.svoboda.org/a/naktsiyah-protiv-voyny-i-u-stihiynyh-memorialov-v-rf-desyatki-zaderzhannyh/32286538.html> (15.12.2024).

⁹⁴ Zob. np. *Активист провёл акцию «Буча-Москва» недалеко от Кремля*, „Радио Свобода” 05.04.2022, <https://www.svoboda.org/a/aktivist-provyol-aktsiyu-bucha-moskva-nedaleko-ot-kremlya/31786517.html> (15.12.2024).

⁹⁵ Por. omawiany wyżej motyw „boboka” i „uczty w czas dżumy”.

Pod odpowiedzią Sajfutdinowej, na pytanie, dlaczego akurat zaszyła sobie usta, z pewnością podpisałoby się wielu Rosjan: „To nie ja zaszyłam sobie usta, zaszyła mi je dawno temu cenzura”⁹⁶.

ROSJA MILCĄCYCH

Milcząca, pasywna Rosja, najliczniejsza, nazywana przez diarystę „nieskażonym narodem”, skutecznie zmanipulowana przez władzę, „wegetuje”. Rosja trzecia albo aprobejuje wojnę, albo nie zaprzęta nią sobie głowy, bowiem jedyne, o co się martwi, to *panem et circenses* — stwierdza Przebinda (s. 22). Także Tadeusz Klimowicz w książce *Pożegnanie z Rosją* wielokrotnie podkreśla, że „pogrążeni w potatarskim letargu” Rosjanie nie są zainteresowani ani państwem prawa, ani społeczeństwem obywatelskim, ani wolnymi mediami, „chcą jedynie chleba i igrzysk. [...] Taka Rosja nie wyrzeknie się mitologii imperialnej, nie wzniesie pomnika hańby i nie zamieni antypatii na sympatię w stereotypach narodowościowych”⁹⁷.

Tego typu sądy, niepozbawione oczywiście racji, wymagają moim zdaniem pogłębionego spojrzenia na problem w kontekście historyczno-kulturowym. Jak bowiem wyjaśnić pasywność Rosjan, ich niechęć do wychodzenia poza ramy komfortu poznawczego gwarantowanego przez media państwowe, brak inicjatywy samodzielnego poszukiwania informacji, konfrontowania jej z faktami? Nie pretendując do wyczerpania zagadnienia, skupię się na kilku kwestiach, ujawniających wiele obliczy milczącej Rosji.

To, co Orlando Figes pisał w odniesieniu do stalinowskiej Rosji wciąż nie traci racji bytu: „Stworzenie społeczeństwa, w którym stycyzm i bierność ludzi były normą, stanowiło trwale osiągnięcie Stalina”⁹⁸. Putinowski reżim, jak twierdzi Władimir Kara-Murza młodszy, opiera się głównie na paraliżującym ludzką wolę strachu⁹⁹. Zaleknio-

⁹⁶ Час молчания. Протест против войны с зашитым ртом, „Радио Свобода” 13.05.2022, <https://www.svoboda.org/a/chas-molchania-protest-protiv-voyny-s-zashitym-rtom/31847672.html> (16.12.2024); a także: „Психуап в ОВД спрашивал, где я была 8 лет”: активистка о задержаниях за антивоенные акции, „Телеканал Дождь” 29.07.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=qjXmUeZtMPo> (16.12.2024).

⁹⁷ T. Klimowicz, *Pożegnanie z Rosją...*, s. 207.

⁹⁸ O. Figes, *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, przeł. W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2010, s. 514.

⁹⁹ В. Кара-Мурза, „Режим Путина держится исключительно на страхе и апатии”. Интервью с Владимиром Кара-Мурзой из омской колонии, rozm.

ne milczenie stało się jedną z trwałych, niezmiennych cech rosyjskiego bytu. Siergiej Lebiediew pisze:

Jak sądzę, głównym problemem jest to, że nie chcemy przyznać się przed sobą do strachu jako konstanty rosyjskiej egzystencji. [...] Ale strach istnieje, strach przed rosnącym bezprawiem państwa, paraliżujący wszelkie zamiary oporu, zanim jeszcze zostaną one zrealizowane. I to nie przypadek, że w kulturze rosyjskiej nie jest obecna [...] narracja Oporu, resistance jako tradycja i czynnik polityczny¹⁰⁰.

W książce o śmierci i pamięci w Rosji XX wieku Catherine Merridale poświęciła jeden rozdział problemowi „wielkiego milczenia”, próbując zrozumieć powody, które doprowadziły do zbiorowej amnezji społeczeństwa sowieckiego i postsowieckiego. Jej zdaniem Rosjanie przywykli do tłumienia emocji i milczenia na temat cierpień nie tyle wskutek wypierania ich, ile świadomego mechanizmu obronnego w celu przetrwania. Autorka przypomina słynne słowa Warłama Szalamowa z *Opowiadań kołymskich*: „Człowiek żyje dzięki właściwej sobie umiejętności zapominania”. Liczne rozmowy z rosyjskimi respondentami na temat przeżytych (lub odziedziczonych) traum historycznych i społecznych skłoniły autorkę do wysnucia zatrważającego wniosku:

Większość Rosjan odrzuca samą ideę szkody moralnej, psychicznej, [...] traumy — które są głównym tematem literatury o Holokauście. [...] Próbowałam zbadać przyczyny tego nierozumienia. Częściową odpowiedzią jest to, że nawet choroby psychiczne pozostają w Rosji w dużej mierze tematem tabu. Nie można też wykluczyć, że [...] sama myśl o konieczności leczenia, przepracowania skutków traumatycznego doświadczenia są [...] obce rosyjskiemu sposobowi myślenia o życiu, śmierci i potrzebach jednostki [...] ¹⁰¹.

Cytuję te słowa nie dlatego, i chcę to mocno podkreślić, by usprawiedliwić milczącą Rosję, jej ucieczkę w wiktymizację w obawie przed przyznaniem się do współodpowiedzialności za dzisiejsze zbrodnie wojenne. Zdaję sobie sprawę, że milczenie umożliwia terrorowi dal-

przepr. A. Яровая, „Радио Свобода” 09.03.2024, <https://www.sibreal.org/a/intervyu-s-vladimirom-kara-murzoj-iz-omskoy-kolonii/32855111.html%20> (20.11.2024).

¹⁰⁰ С. Лебедев, „Мы возвращаемся в эпоху большого молчания”, rozm. przepr. Н. Сикорская, „Наша газета” 24.08.2022, <https://nashagazeta.ch/news/les-gens-de-chez-nous/sergey-lebedev-my-vozvrashchaemsya-v-epohu-bolshogo-molchaniya> (20.11.2024).

¹⁰¹ К. Мерридейл, *Каменная ночь. Смерть и память в России XX века*, przeł. К. Полуэктова-Кример, Издательство АСТ, Москва 2019, s. 31.

sze trwanie. Chodzi mi przede wszystkim o zwrócenie uwagi na to, z jak dalece złożonym problemem mamy do czynienia i że tak często wysuwane pod adresem tego społeczeństwa żądanie, by zaczęło myśleć zarówno o samym sobie, jak i o Innym w kategoriach podmiotowości, wydaje mi się — przynajmniej na dzień dzisiejszy — pobożnym życzeniem¹⁰². „Rosyjska kultura przemocy wspiera się na dwóch filarach: prawie silnego i milczeniu słabego, i oba są równie ważne” — pisze Siergiej Miedwiediew¹⁰³. Wyzbycie się tożsamości ofiary, przemiana egzystencji biernej, infantylnej, pozbawionej empatii i zdolności do refleksji w sprawczą, samostanowiącą o sobie i świadomą, nie może dokonać się w społeczeństwie, którego lider otwarcie propaguje „zbrodniczy infantylizm”¹⁰⁴. W transmisji na żywo rosyjski „wódz” tak określił przyczynę napaści na Ukrainę: „Нам скучно, хочется движухи” (Nudzimy się, chce się jakiejś akcji)¹⁰⁵. Utrwaloną przez pokolenia normą stało się w Rosji „pasywne przyzwyczajanie się do współuczestnictwa w przestępstwach państwa”¹⁰⁶. Jeden z rosyjskich antropologów wyjaśnia:

Putin jest punktem odniesienia podmiotowości Rosjan. To może brzmieć dziwnie dla przeciętnego Europejczyka, który został wychowany jako rozumny podmiot, czyli taki, którego myśli, słowa, emocje i czyny są uspojnione dzięki wewnętrznej instancji, jaką jest rozum. To z nim powiązane są wyobrażenia o wolności, godności i sumieniu. A teraz proszę sobie wyobrazić, że w człowieku nie ma takiego jednoczącego centrum, bo zostało ono przeniesione na zewnątrz. To znaczy, że człowiek umie mówić, myśleć i czuć, ale nie może się odwołać do żadnej wewnętrznej instancji, wiążącej te procesy w całość. Procesy te są łączone w całość przez zewnętrzny autorytet — przywódcę. Taki podmiot nie ma nic swojego: wolność zostaje zastąpiona przez uznanie ze strony wodza, godność — przez oddanie wodzowi, a sumienie staje się niepotrzebne, ponieważ moralne problemy rozwiązuje wódz. Brak wewnętrznej instancji kompensowany jest przez resentyment — odczuwanie nienawiści i poczucie krzywdy żywione wobec innych, wo-

¹⁰²Por. wypowiedzi Kateriny Margolis, nazywającej rosyjski przypadek „schizokolonializmem”. I. Krawetz, *Pomnik wystawiony samej sobie. Rosyjska kultura zwalnia z odpowiedzialności za zbrodnie*, „Nowa Europa Wschodnia” 21.04.2024, https://new.org.pl/3865,dekolonizacja_narcystycznej_rosji.html (10.11.2024).

¹⁰³S. Miedwiediew, *Powrót rosyjskiego Lewiatana*, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2020, s. 304.

¹⁰⁴Więcej na ten temat, zob. С. Медведев, *В новый год с мертвым телом. Сергей Медведев — о пророческом фильме*, „Радио Свобода” 09.12.2024, <https://www.svoboda.org/a/v-novyy-god-s-mertvym-telom-sergey-medvedev-o-prorocheskom-filme/33255388.html> (10.11.2024).

¹⁰⁵Za: tamże.

¹⁰⁶Tamże.

bec wrogów. Oczywiście jest, że taki podmiot nie może stać się źródłem żadnych pozytywnych sensów¹⁰⁷.

W cytowanej już książce *Pożegnanie z Rosją* jej autor uczynił mottem myśl Josepha de Maistre'a, że „każdy naród ma taki rząd, na jaki zasługuje”. Dla przeciwwagi chciałabym poddać pod rozagę myśl autorstwa Zygmunta von Herbersteina w odniesieniu do cara Iwana IV Groźnego: „Nie wiadomo, czy to znieczulenie ludzi wymagało władcy tyrana, czy z powodu tyranii księcia naród ten stał się taki nieczuły i bezwzględny”¹⁰⁸.

Pośród rozlicznych przytaczanych przez Przebindę ilustracji opisujących milczącą Rosję wymowne jest świadectwo senatorki Rady Federacji Ludmiły Narusowej, wdowy po dawnym merze Petersburga Anatoliju Sobczaku, która w jednym z wywiadów konstatowała:

Obserwuję ten strach i jakieś takie odrętwienie... i mam wrażenie, że społeczeństwo szaleńczo maszeruje w takt bębnow, w takt wojennych orkiestr... [...] Podczas jednego z burzliwych głosowań, gdzie wystąpiłam przeciwko, wszłam do windy, bo posiedzenie dobiegło końca... wszyscy, stłoczeni jak żołnierzyki, jadą do swoich gabinetów... I nagle pewien człowiek, który stał obok mnie najbliżej, łapie mnie ukradkiem za rękę i stopniowo coraz mocniej ją ściska, ale tak żeby nikt nie widział... I pomyślałam — To czemu żeś ty człowieku tam milczał? [...] Ale tam też są ludzie, którzy rozumieją, ludzie z jakimiś resztkami — mam nadzieję — sumienia, godności... ale ten strach... bo najstraszniejsze — proszę mi wybaczyć tę tautologię — co obserwuję w naszym parlamencie, to potworny strach, ludzie się straszliwie boją... A dotyczy to nie tylko Rady Federacji, ale całego naszego społeczeństwa (s. 29–30).

Kiedy w rozmowie z Szenderowiczem na temat milczenia Natalii Dmitrijewny, wdowy po Sołżenicynie, Przebinda ostrożnie zwrócił uwagę na jej dostojny wiek, rosyjski dziennikarz kategorycznie zaoponował, sugerując, że „protest Natalii Sołżenicynowej miałby ogromne, nie tylko moralne, znaczenie...” (s. 194). Warto zauważyć, że równie sędziwa pisarka Ludmiła Pietruszewska (wielokrotnie obecna na łamach *Dziennika*) w proteście przeciwko próbom likwidacji Stowarzyszenia Memoriał¹⁰⁹ wyrzekła się otrzymanej w 2002 roku Nagrody

¹⁰⁷I. Oskolska, A. Oskolski, *Wstyd, imperium, resentyment. Społeczeństwo rosyjskie a wojna w Ukrainie*, rozm. przepr. M. Lechowska, https://nauka.uj.edu.pl/aktualnosci/-/journal_content/56_INSTANCE_Sz8leLojYQen/74541952/150942885 (06.12.2024).

¹⁰⁸Cyt. za: M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, przeł. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2000, Książka i Wiedza, s. 131.

¹⁰⁹Przebinda zwraca uwagę, że Natalia Sołżenicynowa wzięła w obronę Memoriał (zob. s. 44).

Państwowej, a po wybuchu wojny otwarcie nazwała Putina głównym przestępcą, życząc mu jednocześnie, by „krew ofiar spłynęła na jego starczą głowę”¹¹⁰. Biorąc na siebie całkowitą odpowiedzialność za swe słowa, wyraziła równocześnie gotowość poniesienia wszelkich, nawet najbardziej brutalnych konsekwencji ze strony władzy¹¹¹. Heroiczna postawa Pietruszewskiej dowodzi, że wiek nie stanowi żadnej przeszkody w dążeniu do obrony prawdy, wolności i godności.

Jeszcze innego rodzaju milczenie, oksymoronicznie nazwane przez Szenderowicza „milczeniem ogłuszającym, krasomówczym” (s. 62) dotyczy niektórych popularnych dziennikarzy Kanału Pierwszego rosyjskiej telewizji, np. Władimira Poznera. Wcześniej nie unikający politycznych tematów, zaraz po wybuchu wojny zniknął nie tylko z ekranu, ale i z samej Rosji. Po dwóch latach niemoły nieoczekiwanie pojawił się ponownie na Kanale Pierwszym z nowym programem, tym razem o podróżach. Dziennikarz milczy na temat Putina i wojny. Najprawdopodobniej taki warunek postawiono mu na Kremlu, wspinałomyślnie wybacząc tchórzliwą ucieczkę z kraju.

Do kolejnej kategorii należałoby zaliczyć milczenie Aleksieja Iwanowa — autora głośnych i nagradzanych powieści. W jednym z wywiadów z roku 2023 zapytany o krytykę państwa i jej ewentualne konsekwencje odpowiedział:

Nie powiem, żebym się nie bał. [...] Cały problem w tym, że pewnych słów nie wolno nam dzisiaj używać. Po prostu nie wolno i koniec. A skoro nie wolno, to ich nie wypowiadam. Ale sam fakt, że milczę świadczy o tym, co tak naprawdę myślę¹¹².

Jednocześnie pisarz otwarcie stwierdza, że zalegalizowana obecnie w Rosji praktyka rozwiązywania problemów przemocą jest zarówno przerażająca, jak i zgubna. Dzisiejsza Rosja cofnęła się w czasie, jest archaiczna, wszystko zostało strywializowane, uproszczone, zdehumanizowane. Na fundamentalne pytanie rosyjskiej inteligencji, wywodzące się jeszcze z połowy XIX wieku „Co robić?”, odpowiada: bu-

¹¹⁰ В. Малиновский, Петрушевская: „Я обвиняю главного преступника. Кровь убитых пусть падет на его старческую голову!” — Известная писательница обратилась к миру и России, „Telegraf.plus” 28.02.2022, <https://telegraf.plus/novosti/petrushevskaya-ya-obvinyaju-glavnogo-prestupnika-krov-ubityh-pust-padet-na-ego-starcheskuju-golovu-izvestnaya-pisatel'nica-obratilas-k-miru-i-rossii/> (01.12.2024).

¹¹¹ Tamże.

¹¹² Писатель Алексей Иванов — о России, „74RU Челябинск” 2.10.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=xtBEztaCWS8> (02.12.2024).

dować bardziej rozumne, sprawiedliwe społeczeństwo, zmieniać swój stosunek do innych społeczeństw i krajów, zmieniać władzę, system, stosunek do kultury. „Každy rozsądný człowiek wie, co należy robić” — konstatuje Iwanow¹¹³.

Szczelną zasłonę milczenia Jewgienija Wodołazkina, autora słynnego *Laura* (Лавр, 2012), można uchylić dzięki dwóm interesującym świadectwom. Profesor Grzegorz Przebinda udostępnił mi wpis z drugiego tomu *Dziennika*, w którym dokonał trafnej weryfikacji, głoszonego na łamach książki *Идти беспрепетно. Между литературой и жизнью* (2020, Stąpaj bez bojaźni. Między literaturą a życiem), idealizmu autora, postulującego wyższość świadomości nad bytem:

Łatwo deklarować podobny idealizm, gdy rzeczywistość za oknem jest w miarę uporządkowana, wszelako gdy nadchodzi czas wojny, w dodatku wywołanej przez własne państwo, które na domiar złego zakazuje o tej wojnie wypowiadać jakiegokolwiek słowa prawdy, karząc prawdomównych ciężkim łagrem, owa „świadomość, która kształtuje byt”, też nader często zamyka się sparaliżowana za wymyślnymi obrazami i figurami ludzkimi.

Jaskrawym przykładem takiej postawy stała się ostatnia powieść Wodołazkina *Чажун* (2022, Czagin) uhonorowana nagrodą „Bolszaja Kniga”. W obawie przed nadmiarem złych wspomnień Wodołazkin wybrał stosowne wersy z wiersza Brodskiego *Odyseusz do Telemacha* (Одиссей Телемаку, 1972), by następnie uczynić z nich motto do swej powieści: „Mój Telemachu, / Wojna Trojańska już się skończyła. Kto zwyciężył — nie pamiętam”. Pominięcie przez pisarza dwóch następnych wersów: „Pewnie Grecy; / tylu zmarłych z dala od domu mogli zostawić tylko Grecy”, wymownie dowodzi, jak konstatuje Przebinda, że *Чажун* to książka o „ograniczaniu pamięci ludzkiej w czasach ku temu niewłaściwych”¹¹⁴.

Na temat milczenia autora *Laura* wypowiedział się w wywiadzie dla Radia Swoboda Michaił Szyszkin, nazywając dawnego przyjaciela „jednym z tamtych”¹¹⁵. Według świadectwa Szyszkina 24 lutego 2022 roku podczas publicznego wystąpienia w Hiszpanii Wodołazkin po-

¹¹³Tamże.

¹¹⁴Serdecznie dziękuję Panu Profesorowi za możliwość przytoczenia nieopublikowanego, a nader wartościowego, materiału.

¹¹⁵М. Шишкин, „Списателя спрос о собой. И за молчание — тоже”, rozm. przepr. А. Архангельский, „Радио Свобода” 19.06.2024, <https://www.svoboda.org/a/mihail-shishkin-s-pisatelya-spros-osoby-i-za-molchanie-tozhe-/32992846.html> (05.11.2024).

tępił agresję Rosji na Ukrainę. Niestety po powrocie do kraju pisarz ujawnił oblicze typowego koniunkturalisty: „nie tylko nie opuścił Prezydenckiej Rady ds. Kultury i Patriarchalnej Rady Kultury, ale w lutym 2024 roku — po dwóch latach wojny — został odznaczony Orderem Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej — Błogosławionego Księcia Daniła Moskiewskiego”¹¹⁶. Potępiając postawę Wodołazkina Szyszkin wyznaje:

Jestem przekonany, że na Sądzie Ostatecznym będą dwie kolejki: dla „normalnych” ludzi i dla pisarzy. Nikt cię nie zmuszał do nazywania siebie pisarzem, ale skoro sam tak się nazwałeś — wybacz, ale twoja odpowiedzialność jest szczególna. Za milczenie również¹¹⁷.

Wodołazkin i jemu podobni nie mówią nic o wojnie, ale „wojna mówi za nich” — stwierdza kategorycznie Michaił Szyszkin¹¹⁸.

Mniej bezkompromisowy w sądach na temat milczących w obliczu wojny Rosjan jest Kuwajew. Unikając jednoznacznej opinii w tej kwestii, artysta sugeruje dwustronną perspektywę. Bierność i milczenie społeczeństwa rosyjskiego rozpatrywane w kontekście procesu historycznego są zjawiskami ze wszech miar negatywnymi, brak oporu to dla władzy przyzwolenie na coraz mocniejszy ucisk. Natomiast w perspektywie ludzkiej ucieczka w milczenie wydaje się zrozumiała. Ze względu na całkowity brak wolności słowa opinia społeczna nie istnieje, została szczelnie „zabetonowana”. Artysta zwraca ponadto uwagę, że w tak opresyjnym państwie milczenie niejednokrotnie staje się aktem odwagi¹¹⁹.

W charakterze podsumowania tematu milczącej Rosji chciałabym przytoczyć słowa Borisa Akunina: „Wielu, bardzo wielu tam bynajmniej nie milczy. Dla nas, znajdujących się poza granicami Rosji, bycie śmiałym jest bardzo łatwe, wiele nie kosztuje. Ale ci, którzy są wewnątrz, też nie przestają się odzywać... Czegoś takiego w czasach radzieckich nie było” (s. 80)

EPITAFIUM DLA WIKTORII AMELINY

Dziennik Przebindy zamyka *Epitafium dla Wiktorii Ameliny*, wybitnej ukraińskiej pisarki. 1 lipca 2023 roku Amelina zmarła na skutek

¹¹⁶Tamże.

¹¹⁷Tamże.

¹¹⁸Tamże.

¹¹⁹O. Куваев, *Масяне надо было говорить о политике раньше...*

ciężkich ran odniesionych podczas ataku raketowego w Kremator-sku. Nagrobna fotografia na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie (w *Dzienniku* we wkładce pod numerem 37) porusza tajemniczym, poważnym spojrzeniem młodej, długowłosej kobiety. Polski czytelnik może zapoznać się z pisarstwem Ameliny, sięgając po utwór *Dom dla Doma* (*Дім для Дома*, 2017), w której tytułowy pudel Dom, równoleciek niepodległej Ukrainy, snuje opowieść o historycznych traumach ukraińskiego społeczeństwa (Wielki Głód, II wojna światowa, okres radziecki, nadzieje i rozczarowania lat 90.). W epitafium Przebindy zwracają uwagę dwa szczególne fragmenty. Po pierwsze, dostrzeżone przez diarystę kryptocytaty z *Mistrza i Małgorzaty* o jawnie złowieszczych konotacjach. W jednym z nich czytamy:

Czas biegnie, a ludzkie nogi i psie łapy ślizgają się raz po raz — na samych torach, tuż przed tramwajem, który jedzie do centrum po Horodockiej. I wszystko wokół się lepi, i trudno jest już powiedzieć, czy to ludzie pokonali bestię, czy bestia swoim sprytem pokonała jednak ludzi: teraz jeszcze trudniej będzie się jej pozbyć. I chciałoby się pobiec, wrócić do domu — ale plama jest śliska, łatwo upaść, łapa ześlizguje się pod tramwaj (s. 677).

Kwestia druga dotyczy motta powieści Ameliny, pochodzącego z Lemowskiego *Głosu Pana* (podaję w wersji przeze mnie skróconej):

Gdyby po każdym nieszczęśliwym, umęczonym pozostawał choć jeden atom jego uczuć, gdyby tak rosło dziedzictwo pokoleń, gdyby choć skra mogła przeniknąć z człowieka do człowieka, świat byłby pełen ryku przemocą wydartego z kiszek (s. 676).

Nie sposób nie zauważyć, że sens owego, przepełnionego boleścią przesłania koresponduje z mottami poprzedzającymi *Ostatnią wojnę Putina*:

Dopiero wtenczas rzecz nabiera mocy, gdy się krew poleje. Zapomnieli tylko, niegodziwcy, że moc owa dotyczy nie tych, co do przelania krwi doprowadzili, ale tych, których krew przelano. Takie jest bowiem prawo krwi na ziemi.
(Fiodor Dostojewski, z *Dziennika 1881 roku*)

A chociaż nowoczesne państwo
Na służbę grzmi samarytańską,
Zbyt wieleśmy widzieli zbrodni,
Byśmy się dobra wyrzec mogli
I mówiąc: krew jest dzisiaj tania —
Zasiąść spokojnie do śniadania.
(Czesław Miłosz, *Traktat moralny*)

W *Dzienniku* upamiętnieni zostali też inni ukraińscy twórcy — ofiary wojny — np. pisarz Wołodymyr Wakulenko, którego dziennik wojenny odnalazła (w ogrodzie zabitego), a następnie zadbała o publikację Wiktoria Amelina. Wiele śmierci otrzymuje w kronice Przebindy swe jednostkowe twarze, są tu m.in. dwie czternastoletnie bliźniaczki Anna i Julia Aksenczenko, pielęgniarka Tetiana Mudrienko, dyrygent Teatru Muzyczno-Dramatycznego w Chersoniu Jurij Kerpatenko i inni. Nie umknął uwadze wnikliwego diarysty wydany w Wielkiej Brytanii w języku angielskim dziennik wojenny *You Don't Know What War Is* (Nie wiesz, czym jest wojna) dwunastoletniej charkowianki Ewy Skaleckiej. Zdaniem polskiego diarysty będzie on kiedyś czytany głównie w kontekście dzienników czeczeńskich *Mrówka w słoiku* (*Муравей в стеклянной банке. Чеченские дневники 1994–2004*, 2014) Poliny Żerebcowej. Do ich promocji w Polsce przyczynił się znany rosyjski reżyser Iwan Wyrupajew, wystawiając spektakl na ich podstawie:

W roli głównej — czytając ze sceny dziennik — wystąpił Andrzej Seweryn, który następnie, komentując tę bardzo ważną dla siebie rolę, zinterpretował dziennik Poliny Żerebcowej, także przecież i poetki, w kontekście wiersza Szymborskiej (zapewne *Psalmu...*), gdzie „w gruncie rzeczy każda chwila istnienia mrówki, wróbla czy mieszkańca ziemi jest zwycięstwem nad śmiercią” (s. 454).

Taką właśnie nadzieją na ostateczne zwycięstwo dobra przepelniony jest *Dziennik pierwszego roku wojny* Grzegorza Przebindy.

REFERENCES

- Bryc, Agnieszka. “Skandal obyczajowy z rosyjskimi celebrytami w roli głównej. Nie z Kremlen takie zabawy.” *Polityka*, 27.12.2023, <<https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2240129,1,skandal-obyczajowy-z-rosyjskimi-celebrytami-w-roli-glownej-nie-z-kremlen-takie-zabawy.read>>.
- Bułhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Transl. Przebinda, Leokadia Anna, Przebinda, Grzegorz, Przebinda, Igor. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2022.
- Dostojewski, Fiodor. “Bobek.” Transl. Leśniewska, Maria. *Opowieści niesamowite. (2). Literatura rosyjska*. Śliwowski, René (ed.). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2019: 229–247.
- Figes, Orlando. *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*. Transl. Jeżewski, Władysław. Warszawa: Wydawnictwo Magnum, 2010.
- Gessen, Masha. *Słowa skruszq mury. Pussy Riot*. Transl. Szajkowska, Julia. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2014.
- Glukhovskiy, Dmitry. *My. Kronika upadku*. Transl. Podmiotko, Paweł. Kraków: Insignis, 2024.

- Grzegorz Przebinda, <https://przebindapisze.pl/>.
- Heller, Michail. *Historia Imperium Rosyjskiego*. Transl. Melech, Eugeniusz, Kaczmarek, Tadeusz. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000.
- Herling-Grudziński, Gustaw. "Człekopies czyli sukinsynologia." *Kultura*, 1968, no. 1–2: 190–194.
- Klimowicz, Tadeusz. *Pożegnanie z Rosją*. Kielce: Paśny Buriat, 2022.
- Krawetz, Igor. "Pomnik wystawiony samej sobie. Rosyjska kultura zwalnia z odpowiedzialności za zbrodnie." *Nowa Europa Wschodnia*, 21.04.2024, <https://new.org.pl/3865,dekolonizacja_narcystycznej_rosji.html>.
- Lazari de, Andrzej. "Wielka, nie tylko imperialna." *Kalejdoskop*, 2022, no. 9, <<https://www.e-kalejdoskop.pl/wiadomosci-a230/nie-tylko-imperialna-r11557>>.
- Miedwiediew, Siergiej. *Powrót rosyjskiego Lewiatana*. Transl. Pustuła-Lewicka, Hanna. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2020.
- Miłosz, Czesław. "Science fiction i przyjsie Antychrysta." *Kultura*, 1970, no. 12: 5–17.
- Oskolska, Irina. Oskolski, Aleksiej. Interview by Lechowska, Marta. "Wstyd, imperium, resentment. Społeczeństwo rosyjskie a wojna w Ukrainie," <https://nauka.uj.edu.pl/aktualnosci/-/journal_content/56_INSTANCE_Sz8leLojYQen/74541952/150942885>.
- Przebinda, Grzegorz. "Literatura i zbrodnia." *Rzeczpospolita (Plus Minus)*, 2022, no. 263: 24–25.
- Przebinda, Grzegorz. "Ostatnia wojna Putina." [spotkanie autorskie], 25.01.2024, UJ Kraków, <<https://www.youtube.com/watch?v=c5wv1FQVxck>>.
- Przebinda, Grzegorz. "Piąte imperium Putina." *Rzeczpospolita (Plus Minus)*, 2014, no. 142: P16–P17.
- Przebinda, Grzegorz. "Zachodni tenorek z polską intonacją." *Gazeta Wyborcza*, 2024, no. 191: 27–28.
- Przebinda, Grzegorz. "Złowieszczy lament Zachara Prilepina." *Gazeta Wyborcza*, 2024, no. 203: 46.
- Przebinda, Grzegorz. *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2023.
- Puszkina, Aleksander. "Z 'Uczty podczas dżumy'." Transl. Tuwim, Julian. *Z rosyjskiego*. Pollak, Seweryn (ed.). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954: 226.
- Romanowski, Andrzej. "Tryptyk rosyjski II. O fanatyzmie." *Przegląd*, 2024, no. 40: 31.
- "Rosyjskie protesty antywojenne: gdzie, jak i kiedy." *Memorial Polska*, <https://www.memorial-polska.pl/project/protesty_antywojenne>.
- Szot, Wojciech. "Polski wydawca odwołuje premierę głośnej powieści Ukrainka z Rosji. Czytelnicy podzieleni." *Gazeta Wyborcza*, 26.06.2024, <<https://wyborcza.pl/7,75517,31094007,wydawnictwo-odwoluje-premiere-ksiazki-rosyjskiego-pisarza-czytelnicy.html>>.
- Thompson, Ewa M. *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*. Transl. Sierszulska, Anna. Kraków: Universitas, 2000.
- Thompson, Ewa. *Zrozumieć Rosję. Święte szaleństwo w kulturze rosyjskiej*. Transl. Litak, Eliza. Warszawa: Fundacja Świętego Mikołaja. Redakcja „Teologii Politycznej”, 2019.
- Treisman, Daniel. "Putin's Silovarchs." *Orbis*, 2007, no. 1: 141–153.
- Wawrzyńczak, Aleksander. *Imperialista, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*. Kraków: Wydawnictwo „Scriptum” Tomasz Sekunda, 2014.

- “‘Мама, не смотри телевизор’ Антивоенный манифест Pussy Riot. Премьера на ‘Медузе’.” *Медуза*, 24.12.2022, <<https://meduza.io/feature/2022/12/24/mama-ne-smotri-televizor>>.
- “‘Психиатр в ОВД спрашивал, где я была 8 лет’: активистка о задержаниях за антивоенные акции.” *Телеканал Дождь*, 29.07.2022, <<https://www.youtube.com/watch?v=qjXmUeZtMPo>>.
- “IC3PEAK на митинге против изоляции рунета 10.03.2019 // Смерти больше нет.” *Культура Достоинства*, <<https://www.youtube.com/watch?v=wTks1HC7o38>>.
- “IC3PEAK раскачали Москву на митинге 10 августа.” *Aleksandr Kulibarov*, 10.08.2024, <<https://www.youtube.com/watch?v=fPrRXoIBN1o>>.
- “Активист провёл акцию ‘Буча-Москва’ недалеко от Кремля.” *Радио Свобода*, 05.04.2022, <<https://www.svoboda.org/a/aktivist-provyol-aktsiyu-bucha-moskva-nedaleko-ot-kremlya/31786517.html>>.
- “Выжженное поле культуры. Итоги двух лет вторжения России в Украину.” *Радио Свобода*, 25.02.2024, <<https://www.svoboda.org/a/vyzhzhennoe-pole-kuljutyry-itogi-dvuh-let-vtorzheniya-rossii-v-ukrainu/32826481.html>>.
- “Законное безобразие в храме. Показательное выступление.” *Коммерсантъ Власть*, 2012, no. 8: 40.
- “На акциях против войны и у стихийных мемориалов в РФ десятки задержанных.” *Радио Свобода*, 24.02.2023, <<https://www.svoboda.org/a/na-aktsiyah-protiv-voyny-i-u-stihiynyh-memorialov-v-rf-desyatki-zaderzhan-nyh/32286538.html>>.
- “На песню писателя Михаила Елизарова пожаловались в Генпрокуратуру.” *Дождь*, 30.12.2016, <<https://tvrain.tv/news/elizarov-424689/>>.
- “Никита Михалков об украинском языке.” *Вместе против русского шовинизма*, <<https://www.youtube.com/watch?v=oFCnuVulrMo>>.
- “Открытое письмо российских ученых и научных журналистов против войны с Украиной.” *T-Invariant*, 24.02.2022, <<https://betaking-cavils-685962.appspot.com/2022/02/we-are-against-war>>.
- “Писатель Алексей Иванов — о России” *74RU Челябинск*, 02.10.2023, <<https://www.youtube.com/watch?v=xtBEZtaCWs8>>.
- “Преследование за антивоенные взгляды.” *ОВД-Инфо. Независимый правозащитный медиапроект*, <https://antiwar.ovd.info/?_gl=1*fkpenu*_ga*M-TIxNTYoODY5MS4xNzM4MTc4NjAw*_ga_J7DH9NKJoR*MTczODIzMDc4wLjA>.
- “Российские антивоенные протесты.” *Memorial Czechia*, <<https://memorial-czechia.cz/ru/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%8B/rossijskie-antivoennye-protesty>>.
- “Топ–100 русофобов.” *Царьград*, 25.12.2016, <<https://web.archive.org/web/20161225184508/https://tsargrad.tv/article/2016/12/25/top-100-ruso-fobov-2016>>.
- “Час молчания. Протест против войны с зашитым ртом.” *Радио Свобода*, 13.05.2022, <<https://www.svoboda.org/a/chas-molchania-protest-protiv-voiny-s-zashitym-rtom/31847672.html>>.
- IC3PEAK. “Dead But Pretty.” *IC3PEAK*, 18.03.2022, <<https://www.youtube.com/watch?v=qCljI3cIObU>>.
- IC3PEAK. “FAIRYTALE.” *IC3PEAK*, 14.09.2018, <<https://www.youtube.com/watch?v=y13sm8OJtf4>>.

- IC3PEAK. “Марш (Marching).” *IC3PEAK*, 28.02.2020, <<https://www.youtube.com/watch?v=xqohApD6Ng8>>.
- IC3PEAK. “Смерти Больше Нет / Death No More.” *IC3PEAK*, 30.10.2018, <<https://www.youtube.com/watch?v=MBG3Gdt5OGs>>.
- Pussy Riot. “MAMA, DON’T WATCH TV / МАМА, НЕ СМОТРИ ТЕЛЕВИЗОР (ANTI-WAR SONG).” *Pussy Riot*, 24.12.2022, <<https://www.youtube.com/watch?v=zroGN2llJaY&rc=1>>.
- Pussy Riot. “Панк-молебен/Punk-Prayer.” *Pussy Riot*, 19.08.2012, <<https://www.youtube.com/watch?v=smG6LYc-g4w>>.
- Zilborowicz, Bożena Zoja. “Жест палача, или тело клейменное историей (‘Предел забвения’ Сергея Лебедева).” *Przegląd Rusycystyczny*, 2022, no. 4: 114–133.
- Белов, Юрий. “Страна проиграла с избранием Путина президентом, но наша борьба продолжается.” *Коммунистическая партия Российской Федерации*, 23.03.2012, <https://kprf.ru/party_live/104325.html>.
- Белочкин, Алёша. “Фарисеи и юродивые.” *Новая газета* 2012, no. 24, <<https://novayagazeta.ru/articles/2012/03/04/48640-farisei-i-yurodivye>>.
- Борисенко, Любовь. “Парад извинений.” *Новая газета Европа*, 26.12.2023, <<https://novayagazeta.eu/articles/2023/12/26/filipp-kirkorov-kseniia-sobchak-i-lolita-izvinilis-za-uchastie-v-pochti-goloi-vecherinke-nasti-ivleevoi>>.
- Буданова, Нина Федотовна. “Подпольный человек’ в ряду ‘лишних людей’.” *Русская литература*, 1976, no. 3: 110–122.
- Быков, Дмитрий. “Портретная галерея Дмитрия Быкова. Федор Достоевский.” *Дилетант. Исторический журнал для всех*, 2015, no. 1: 88–92.
- Галеева, Венера. “Ребенок не может быть вне политики’. Зачем в петербургской школе детям показали кино с маркировкой 18+.” *Фонтанка*, 20.04.2022, <<https://www.fontanka.ru/2022/04/20/71269511/>>.
- Гарін, Ігор. “С приходом Путина к власти бесовщина в РФ окрепла, размножилась, расплодилась и расплзлась.” *New Voice*, 9.12.2015, <<https://nv.ua/ukr/opinion/jakoju-suchasna-rosija-uvijde-v-istoriju-84943.html>>.
- Глуховский, Дмитрий. *Мы. Дневник падения*. Bratislava: Vidim Books, 2024.
- Достоевский, Фёдор. “Заметки, планы, наброски. Январь–ноябрь 1875.” *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Базанов, Василий Григорьевич (ed.). Vol. 16. *Подросток. Рукописные редакции*. Ленинград: Издательство Наука, 1976: 252–439.
- Елизаров, Михаил. Interview by Аксёнов, Сергей. “Для меня Родина — Советский Союз.” *Свободная пресса*, 04.01.2017, <<https://svpressa.ru/society/article/163723/>>.
- Елизаров, Михаил. Interview by Быков, Дмитрий. “Человек имеет право быть дураком’.” *Газета.ru*, 29. 11. 2010, <https://www.gazeta.ru/culture/2010/11/29/a_3449601.shtml?updated>.
- Елизаров, Михаил. Interview by Дементьева, Екатерина. “Европа ставит на Украине опасный эксперимент.” *Московский Комсомолец*, 28.08.2014, <<https://spb.mk.ru/articles/2014/08/28/pisatel-mikhail-elizarov-evropa-stavit-na-ukraine-opasnyy-eksperiment.html>>.
- Елизаров, Михаил. Interview by Кремень, Татьяна. “Ода славянскому. Владелец Русского Букера Михаил Елизаров — о славянской империи и своем понимании украинскости.” *Корреспондент*, 2008, no. 49: 68.
- Ерофеев, Виктор. “Зачем нужно знать имена палачей.” *Deutsche Welle*, 25.11.2016, <<https://www.dw.com/ru/виктор-ерофеев-зачем-нужно-знать-имена-палачей-большого-террора/a-36519936>>.

- Кара-Мурза, Владимр. Interview by Яровая, Анна. “Режим Путина держится исключительно на страхе и апатии”. Интервью с Владимиром Кара-Мурзой из омской колонии.” *Радио Свобода*, 09.03.2024, <<https://www.sibreal.org/a/intervyu-s-vladimiro-m-kara-murzoj-iz-omskoy-kolonii/32855111.html%20>>.
- Костюченко, Елена. “Православные за и против. Дело Pussy Riot приобретает мировую известность.” *Новая газета*, 2012, no. 26–27, <<https://novayagazeta.ru/articles/2012/03/11/48745-pravoslavnye-za-i-protiv>>.
- Кротов, Яков. “Программа посвящена группе девушек, которая устроила выступление в Храме Христа Спасителя.” *Радио Свобода*, 16.06.2012, <<https://www.svoboda.org/a/24722270.html>>.
- Куваев, Олег. “Масяня. Эпизод 160. Вакидзаси.” *Masyanya Kuvaeva*, 21.03.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=kzx_N8AJiKw&t=623s>.
- Куваев, Олег. “Масяня. Эпизод 162. Санкт-Мариубург.” *Masyanya Kuvaeva*, 11.07.2022, <<https://www.youtube.com/watch?v=s-GLAIY4DXA>>.
- Куваев, Олег. Interview by The Insider. “Масяне надо было говорить о политике раньше. Теперь она расхлебывает последствия.” *The Insider*, 16.07.22, <<https://www.youtube.com/watch?v=e9oKDRyMHlQ>>.
- Лебедев, Сергей. Interview by Хасаиа, Хатиа. “Писатель Сергей Лебедев об ответственности за прошлое и современной России,” <<https://sova.news/2019/06/26/pisatel-sergej-lebedev-ob-otvetstvennosti-za-proshloe-i-sovremennoj-rossii/>>.
- Лебедев, Сергей. Interview by Сикорская, Надежда. “Мы возвращаемся в эпоху большого молчания’.” *Наша газета*, 24.08.2022, <<https://nashagazeta.ch/news/les-gens-de-chez-nous/sergey-lebedev-my-vozvrashchaemsya-v-epo-hu-bolshogo-molchaniya>>.
- Липовецкий, Марк. “Pussy Riot: трикстер и современный тендерный режим.” *Известия Уральского федерального университета*, 2013, no. 5: 15–29.
- Малиновский, Виктор. “Петрушевская: ‘Я обвиняю главного преступника. Кровь убитых пусть падет на его старческую голову!’ — Известная писательница обратилась к миру и России.” *Telegraf.plus*, 28.02.2022, <<https://telegraf.plus/novosti/petrushevskaya-ya-obvinyaju-glavnogo-prestupnika-krov-ubityh-pust-padet-na-ego-starcheskiju-golovu-izvestnaya-pisatel-nica-obratilas-k-miru-i-rossii/>>.
- Медведев, Сергей. “В новый год с мертвым телом. Сергей Медведев — о пророческом фильме.” *Радио Свобода*, 09.12.2024, <<https://www.svoboda.org/a/v-novyy-god-s-mertvym-telom-sergey-medvedev-o-prorocheskom-fil-jme/33255388.html>>.
- Медведев, Сергей. “Вызов Путина — это вызов Гитлера. Речь о судьбе Западной цивилизации.” *TB2 “Очевидцы 24/02/2022,”* 18.03.2024, <<https://ochevidcy.com/sergej-medvedev-vyzov-putina-eto-vyzov-gitlera-rech-o-sudbe-zapadnoj-civilizaczii/>>.
- Медведев, Сергей. “Коллективная вина.” Guests: Гефтер, Валентин. Пивоваров, Юрий. Ерофеев Виктор. *Радио Свобода*, 09.09.2015, <<https://www.svoboda.org/a/27235890.html>>.
- Медведев, Сергей. “Месть подпольного человека. Сергей Медведев — о хотенье Путина.” *Радио Свобода*, 01.04.2022, <<https://www.svoboda.org/a/mestj-podpoljnogo-cheloveka-sergey-medvedev-o-hotenji-putina/31776038.html>>.
- Медведев, Сергей. “Русский ресентимент.” *Отечественные записки*, 2014, no.6, <<https://strana-oz.ru/2014/6/russkiy-resentiment>>.

- Медведев, Сергей. Interview by Немзер, Анна. “Путин — это герой Достоевского, подпольный человек’. Как и почему изменилась психология главы России.” *Дождь*, 25.10.2018, <https://tvrain.tv/teleshov/politika_prjamaja_linija/pochemu_izmenilas_psihologija_glavy_rossii-473949/>.
- Медведев, Сергей. Interview by Тумакова, Ирина. “Страна существует в режиме упоительного самоистребления.” *Эхо России. Общественно-политический журнал*, 19.05.2023, <<https://ehorussia.com/new/node/28684>>.
- Мерридейл, Кэтрин. *Каменная ночь. Смерть и память в России XX века*. Transl. Полуэктова-Криммер, Ксения. Москва: Издательство АСТ, 2019.
- Михалков, Никита. “Откуда растут ноги’.” *БесогонTV*, 01.04.22, <<https://besogontv.ru/videos/otkuda-rastut-nogi/>>.
- Михалков, Никита. “БесогонТВ,” <<https://besogontv.ru/>>.
- Монеточка. “Расстрел (стихи В.В. Набокова).” *Kirill Kholodenko*, <<https://www.youtube.com/watch?v=NllGEgchw9o>>.
- Монеточка. “У мамы есть секрет (Official music video 2024).” *Монеточка*, <<https://www.youtube.com/watch?v=krt2AXyXHHE>>.
- Моссур, Мария. “Продюсер Рудченко призвал внести Монеточку в список иноагентов,” <<https://www.ladys.media/2023/01/prodyuser-rudchenko-prizval-vnesti-monetochku-v-spisok-inoagentov/>>.
- Прилепин, Захар. *Взвод. Офицеры и ополченцы русской литературы*. Москва: АСТ (Редакция Елены Шубиной), 2017.
- Прилепин, Захар. *Координата Z*. Москва: Издательство АСТ (Neoclassic), 2023.
- Проханов, Александр. “Сегодня русский храм дал бой американской крепости.” *Первый Русский Царьград*, 22.09.2022, <https://tsargrad.tv/articles/prohanov-segodnja-russkij-hram-dal-boj-amerikanskoj-kreposti_629540>.
- Проханов, Александр. Interview by Савинкин, Павел. “В Северной Корее чувствую себя как дома’.” *Амурская правда*, 10.05.2014, <<https://ampravda.ru/2014/05/08/048421.html>>.
- Путин, Владимир. “Россия: национальный вопрос.” *Независимая газета*, 23.01.2012, <https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html>.
- Скобцова, Елизавета. “О юридивых.” *Вестник русского студенческого христианского движения [Париж]*, 1930, no. 8–9: 3–13.
- Толоконникова, Надежда. “Последнее слово на процессе по делу Pussy Riot.” *Cogita!ru*, 08.08.2012, <<http://cogita.ru/cases/delo-pussy-riot/tolokonnikova-poslednee-slovo>>.
- Уитмор, Брайан. “Силовархия: вариант Путина.” *Радио Свобода*, 17.04.2012, <<https://www.svoboda.org/a/24551238.html>>.
- Шаблинский, Илья. “Пламенные акыны войны: какую роль в российской пропаганде играют Z-писатели и музыканты.” *The International Helsinki Association for Human Rights*, 22.11.2023, <<https://ihahr.org/articles/plamennye-akyny-voyny-kakuyu-rol-v-rossiyskoy-propagande-igrayut-z-pisateli-i-muzykanty>>.
- Шишкин, Михаил. Interview by Архангельский, Андрей. “С писателя спрос особый. И за молчание — тоже’.” *Радио Свобода*, 19.06.2024, <<https://www.svoboda.org/a/mihail-shishkin-s-pisatelya-spros-osobyu-i-za-molchanie-tozhe-/32992846.html>>.
- Шмелева, Елена. “Русский ковидный. Новые языковые явления глобальной пандемии.” *Russian Language Journal*, 2021, no. 2: 319–331.

- Эпштейн, Михаил. “В России думают о России.” *Новая газета*, 2019, по. 11: 16–17.
- Эпштейн, Михаил. “От совка к бобку. 2014-й год в предсказании Достоевского.” *Новая газета*, 2014, по. 137: 12–13.
- Эпштейн, Михаил. *Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса*. New York: Franc-TireurUSA, 2023.
- Эткинд, Александр. Interview by Медведев, Сергей. “Ему стало скучн’. Александр Эткинд о том, как Путин запустил механизм самоуничтожения.” *Радио Свобода*, 04.09.2022, <<https://www.svoboda.org/a/emu-stalo-skuchno-aleksandr-etkind-o-mehanizme-samorazrusheniya-putina/32017147.html>>.
- Эткинд, Александр. *Кривое горе. Память о непогребенных*. Transl. Макаров, Владимир. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2016.
- Юзефович, Галина. “Что не так с книгой Захара Прилепина ‘Взвод. Офицеры и ополченцы русской литературы’.” *Медуза*, <<https://meduza.io/feature/2017/02/20/что-не-так-s-knigoy-zahara-prilepina-vzvod-ofitsery-i-opolchentsy-russkoy-literatury?ysclid=l9m6xoiy6h14440381>>.
- Якунин, Глеб. “Святых первородство — новое юродство.” *За права человека*, 2.03.2012, <<https://web.archive.org/web/20160307020321/https://www.zaprava.ru/201203023193/mneniya/pankov-proshenie-czarya-otreshenie>>.